

‘עשיתי זאת, כי זו הייתה חובתי’: מחויבות אישית ופוליטית של מתנדבות ארץ-ישראליות במלחמת האזרחים הספרדית

רענן ריין ודרור שרון

באוקטובר 1936 פרסם ‘ארגון הנשים ע”י אנטיפא’ בירושלים כרוז לכל הנשים היהודיות בארץ ישראל. אנטיפא, האגודה למלחמה בפשיזם ובאנטישמיות, הייתה הגוף המוביל בחברה האזרחית המתגבשת ביישוב היהודי בארץ בכל הקשור לגיוס תמיכה ברפובליקה הספרדית. כדי להרחיב ככל האפשר את התמיכה במאבקה של הרפובליקה נגד המתקוממים הלאומנים בהנהגת הגנרל פרנסיסקו פרנקו, הקימה אנטיפא גם ארגון נשים. הכרוז, שפורסם בימי המצור הלאומני על מדריד, העלה על נס את התגייסותן של נשות ספרד שלא נשארו במלחמה זו בפאסיביות מן הצד ויחד עם בעליהם, אבותיהם ואחיהם הן עומדות יד ליד בשורות הלוחמים הראשונות בהקריבן את חייהן הצעירים במלחמה זו.¹

עוז רוחן של נשות ספרד היה אמור לשמש השראה ומודל לחיקוי לנשים העבריות, שחוו את האלימות הפוליטית של הסכסוך היהודי-ערבי בן הזמן. הכרוז של אנטיפא ביקש ליצור זיקה בין המאבק היהודי בארץ למאבקה של הרפובליקה הספרדית המותקפת: ‘אנו נשי ארץ ישראל שאינן יכולות לשכוח את קרבנותינו ואת המאורעות בארץ, חייבות בו בזמן לזכור את הלוחמים האמיצים בספרד הרחוקה, הקרובה לנו כל כך במלחמתם לחופש.

1 אגודה למלחמה בפאשיזם ובאנטישמיות ‘אנטיפא’, כרוז, 20.10.1936, המכון לחקר תנועת העבודה ע”ש פנחס לבון, IV-407-990. אנטיפא הוקמה ב-1927 כדי להיאבק בארגוני הימין ביישוב היהודי. פרסומיה תקפו את מדיניות ממשלת המנדט בארץ. עם פרוץ מלחמת האזרחים בספרד היא מיקדה את מאמציה בניסיון לעורר מודעות למתרחש שם, וארגנה אירועים שונים לגיוס כספים ולתמיכה פוליטית ברפובליקה. אנטיפא המשיכה את פעילותה עד לתחילת שנות הארבעים. בספריה הלאומית בירושלים מצוי אוסף חזורים ומנשרים של מרכז האגודה.

נצחונם נצחוננו הוא ומפלתם מפלתנו!² הכרוז הסתיים בקריאה לנשות הארץ לבוא לעזרת ספרד 'כפי יכלתכן', והזמין אותן להשתתף במפגש בנושא במועדון אנטיפא שברחוב המלך ג'ורג' בירושלים.

לאחר סקירה קצרה של התגובות ביישוב היהודי למלחמת האזרחים הספרדית וההתנגדות של ראשי היישוב ליציאת מתנדבים לשם, מתמקד מאמר זה בסיפורן של ארבע מתנדבות יהודיות שיצאו מפלסטנה-א"י לתמוך במאבקה של הרפובליקה הספרדית. שלוש מהן אכן הגיעו לחצי האי האיברי, ואחת נשארה בפריז. שלוש היו ילידות מזרח אירופה, שאך שנים ספורות קודם לכן היגרו לארץ ישראל, ואחת הייתה ילידת הארץ. באמצעות סיפורן של דורה בירנבך-לויז, אדלה ויינטראוב-בוטווינסקה, רות מליניאק ויעל גרזון, אנו מבקשים לזרות אור לא רק על ההתגייסות היהודית בכלל והארץ-ישראלית בפרט למאבק האנטי-פשיסטי בספרד, אלא על מגוון המניעים הדוחפים מתנדבים בינלאומיים להשתתף במלחמות אזרחים של עמים אחרים. נתמקד בחוויותיהן של נשים מתנדבות. נשים זרות אלה יצאו לספרד שעה שהתחולל בה מאבק פמיניסטי ער, שהחל בתקופת הרפובליקה השנייה (1931–1936) ונמשך גם במהלך מלחמת האזרחים. מעמדן הפוליטי והחברתי של נשות ספרד השתנה באופן דרמטי בתקופת הרפובליקה: הן קיבלו זכות בחירה ב-1931; נישואים וגירושים אזרחיים נקבעו בחוק; והשתתפותן של נשים בפוליטיקה, בין היתר דרך סקציות הנשים של המפלגות הפוליטיות והארגונים הרפובליקניים, גברה במידה משמעותית. לכך נוסף, אחרי פרוץ מלחמת האזרחים, טשטוש הגבולות המגדריים המסורתיים של החברה הספרדית. יציאת הגברים לחזית והצורך של נשים למצוא עבודה בשכר הגבירו במידה משמעותית את נוכחותן במרחב הציבורי – בעיקר, אך לא רק, באזור הרפובליקני. בחודשי המלחמה הראשונים נשים ספרדיות וזרות אף התגייסו למיליציות העממיות, והפכו לסמל של מאבק וגבורה. ואולם, נשות המיליציה הפכו בהדרגה למושא ללעג ולכיקורת, ורובן פונו מהחזית עד תחילת 1937, עם תהליך גיבוש המיליציות לצבא מאורגן.³ כך, בד בבד עם השיפור במעמדן של נשים, השתמרו בספרד לאורך תקופת הרפובליקה ומלחמת האזרחים גם נורמות ויחסי מגדר מסורתיים.

דפוסי הגיוס של נשים מרחבי העולם שביקשו לסייע לרפובליקה במאבקה נגד ההתקוממות הלאומנית משקפים במידת מה את יחסם הדו-ערכי של הכוחות הרפובליקניים והמהפכניים

2 ש.ש.

3 Mary Nash, *Defying Male Civilization: Women in the Spanish Civil War*, Denver, Co. 1995, pp. 109–117; Ana Aguado, 'El camino de la liberación. Asociacionismo femenino y culturas obreras en la Segunda República (1931–1936)', *Pasado y Memoria*, Vol. 22 (2021), pp. 237–263; Lisa Lines, *Milicianas: Women in Combat in the Spanish Civil War*, Lanham, MD. 2012, pp. 103–150; Inbal Ofer, 'Women and the Spanish Civil War: The Radical Months', in: Raanan Rein and Joan Maria Thomàs (eds.), *Spain 1936: Year Zero*, Brighton 2018, pp. 93–113; Judith Keene, *Fighting for Franco: International volunteers in nationalist Spain During the Spanish Civil War, 1936–1939*, London 2001, chap. 7

לסוגיות של שוויון מגדרי. להוציא מקרים יוצאי דופן, כדוגמת זה של מיקה פלדמן אצ'בהרה (Etchebehere) הארגנטינאית-יהודייה, שעם מות בעלה בקרב באוגוסט 1936 לקחה את הפיקוד על יחידה צבאית של ה-POUM, מפלגת הפועלים הטרוצקיסטית והאנטי-סטליניסטית של האיחוד המרקסיסטי Partido Obrero de Unificación Marxista⁴; פאני שונהייט (Schoonheydt) ההולנדית, שגם היא הפעילה מכונת ירייה בחזית אראגון⁵; או גרדה טארו (Taro), העיתונאית-צלמת הגרמנייה-יהודייה שהגיעה עם בן זוגה רוברט קאפה לספרד ונהרגה בחזית ברונטה בגיל 26⁶ – רוב הנשים שימשו כמתרגמות ואחיות.⁷ סיפורן של המתנדבות הארץ-ישראליות ציפורה גילרט ורוזקה בלנקה, למשל, שביקשו להילחם בפשיזם כשרובה בידן אבל הוחזרו לעורף בטענה ש'האויב האכזרי אינו מכיר בשוויון זכויות האישה', יכול ללמד על כך.⁸ ההיסטוריונית האוסטרית רנה לוגשיץ (Lugschitz) תיעדה כ-400 נשים שהתגייסו לבריגדות הבינלאומיות, והעריכה כי מספר המתנדבות הכולל נע בין 600-700.⁹ הן היו חלק זעום מכלל המתנדבים – יותר מ-35 אלף איש, שבאו מיותר מחמישים מדינות לסייע במאבקה של הרפובליקה הספרדית. רבות מהן הגיעו לצד בני זוגן או בעקבותיהם.¹⁰

-
- 4 Mika Feldman, *Mi guerra de España*, Madrid 1987; Horacio Tarcus, 'Historia de una pasión revolucionaria, Hipólito Etchebehere y Mika Feldman, de la reforma universitaria a la guerra civil española', *El Rodaballo. Revista de Política y Cultura*, No. 11-12 (2000), pp. 38-51
- 5 Yvonne Scholten, 'Fanny, Queen of the Machine Gun', *The Volunteer*, 4.12.2011
- 6 Marc Aronson and Marina Budhos, *Eyes of the World: Robert Capa, Gerda Taro, and the Invention of Modern Photojournalism*, New York 2017
- 7 על פי ההערכות – כ-600 אחיות, רבות מהן יהודיות, התנדבו לשרת בספרד. ראו: Sioban Nelson, Paola Galbany-Estragués and Gloria Gallego-Caminero, 'The Nurses No-One Remembers: Looking for Spanish Nurses in Accounts of the Spanish Civil War (1936-1939)', *Nursing History Review*, Vol. 28 (2019) 63-92 (להלן: נלסון, גלבני-אסטראגוס וגאלגו-קמינרו, האחיות שאף אחד לא זוכר). לספר וסרט דוקומנטרי על 21 מתנדבות מבלגיה שעברו כאחיות בבית חולים בוולנסיה במלחמת האזרחים, ראו: Sven Tuytens, *Las Mamás Belgas*, Valencia 2019
- 8 ישראל צנטנר, ממאדריד עד ברלין: לוחמים ארץ-ישראלים בעד החופש שלהם, ושלנו, תל אביב 1966 (להלן: צנטנר, ממאדריד עד ברלין), עמ' 57-58. ציפורה גילרט הועמדה בספטמבר 1934 לדין, בפעם החמישית, על חברותה במפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית הבלתי חוקית. באותה הזדמנות עמדו למשפט גם אחותה אסתר ושני פעילים קומוניסטים ערבים. גילרט נדונה לשמונה חודשי מאסר. ראו: 'דינם של קומוניסטים', דבר, 27.9.1934; 'בהשתייכות לאגודה בלתי ליגאלית', הארץ, 20.9.1934; 'בהשתייכות למפלגה הקומוניסטית', הארץ, 27.9.1934.
- 9 Renee Lugschitz, *Spanienkämpferinnen: ausländische Frauen im spanischen Bürgerkrieg 1936-1939*, Vienna 2012
- 10 ניתן להצביע על כמה דוגמאות בולטות לכך במקרים של מיקה פלדמן אצ'בהרה הארגנטינאית, נאן גריין הבריטית, הצלמת האיטלקיה טינה מורדטי, ומריון מרימן האמריקאית. ראו: Rosa María Ballesteros, Gracia, 'El efecto de Cronos. Brigadistas olvidadas por la historia', *Aposta: Revista de Ciencias Sociales*, Vol. 37 (2008), pp. 1-41; Avgust Lesnik and Ksenija Vidmar Horvat's, 'The Spanish Female Volunteers from Yugoslavia as Example of Solidarity in a Transnational Context',

לפחות חלק מהנשים שביקשו להתנדב למלחמה בספרד נדחו בגלל הספק ביכולתן לתרום למאבק בפשיזם. אימהות לא גויסו לבריגדות הבינלאומיות, וכך גם נשים ללא הכשרה מקצועית רלוונטית.¹¹ בניגוד לעמיתיהן הגברים, שרבים מהם גויסו לבריגדות ללא כל ניסיון צבאי, חלק גדול מהנשים שגויסו אליהן הוכשרו לפני כן כרופאות או כאחיות, וכישוריהן המקצועיים הצדיקו את שהותן על ארמת ספרד. ההיסטוריוגרפיה על הבריגדות הבינלאומיות ענפה במיוחד, אך ההתייחסות המחקרית לנשים שהתנדבו במסגרת זו היא דלה. להוציא ספרה של לוגשיץ וכמה פרקים ומאמרים אקדמיים בודדים, אין דיון של ממש במקומן ותפקידן של המתנדבות במלחמת האזרחים.¹² תשומת לב מעטה עוד יותר ניתנה להשתתפותן של נשים יהודיות ממדינות שונות, אף כי חלקן היה בולט בכל הפעילויות שבהן היו מעורבות.¹³

התגייסות היישוב היהודי לתמיכה ברפובליקה הספרדית

מלחמת האזרחים הספרדית עוררה תהודה עצומה ברחבי העולם, ובכלל זה גם ביישוב היהודי בארץ ישראל. היא הביאה בעקבותיה קשת רחבה של תגובות: חלק מאנשי היישוב הזדהו עם המורדים הלאומנים שביקשו לפטור את ספרד מ'האיום הקומוניסטי', אחרים העדיפו להישאר ניטרליים, בעקבות הדוגמה של ממשלת המנדט הבריטית, אך רבים הביעו תמיכה בספרד הרפובליקנית ואספו כסף, מזון ותרופות כדי לסייע לה בשעתה הקשה.¹⁴ למרות ביטויי סולידריות אלה, כמעט כל מגזרי היישוב, כולל קבוצות מהשמאל הציוני על גווני השונים, התנגדו להצטרפות צעירים מהארץ למתנדבי הבריגדות הבין-לאומיות בספרד. המלחמה שם התרחשה במקביל למרד של התנועה הלאומית הפלסטינית, דהיינו מאורעות 1936–1939, שכוונו נגד שלטונות המנדט הבריטי ונגד האוכלוסייה היהודית וגבו את חייהם של מאות יהודים, ערבים ובריטים. באותה תקופה גם הוחל בהקמת 'יישובי חומה ומגדל',

11 ויידר הורבט, המתנדבות הספרדיות. *International Newsletter of Communist Studies*, Vol. 27–28 (2014–15), pp. 37–51 (להלן: לסניק).

12 רות לוי, 'הישרים היו איתה: ספרד 1936–1939', תל אביב 1987 (להלן: לוי, הישרים היו איתה), עמ' 71. דוגמה לכך יש בסיפוריה של לוישה הורביץ, שנשארה בפריז בשעה שבו זוגה גויס לבריגדות הבינלאומיות. ראו: עופר אדרת, 'מסע לוחמת החופש מפלורנטינ עד אושוויץ', *הארץ*, 16.4.2014. הורביץ ואברשה מרגוליס הוזכרו במכתב ששלחה רות מליניאק למשפחתה ב-16.6.1939, וכן בעדות שמסרה אדלה בוטווינסקה לעמוס לוי ב-1986.

13 Angela Jackson, *British Women and the Spanish Civil War*, London and New York 2002, chap. 4; Larry Hannant, 'My God Are They Sending Women? Three Canadian Women in the Spanish Civil War', *Journal of the Canadian Historical Association*, Vol. 15, No. 1 (2004), pp. 153–176

14 Cynthia Gabay, 'El onceavo mandamiento: memoria del fuego en la literatura judía y feminista de la guerra civil española', in: Emmanuel Kahan, Ariel Raber y Wanda Wechsler (eds.), *Hacer patria. Estudios sobre la vida judía en Argentina*, Buenos Aires 2020, pp. 31–67

14 Raanan Rein, 'Echoes of the Spanish Civil War in Palestine: Zionists, Communists and the Contemporary Press', *Journal of Contemporary History*, Vol. 43, No. 1 (2008), pp. 9–23

והרעיון המרכזי בטיעונים השכיחים נגד היציאה לספרד התבטא בהצהרות כדוגמת 'היישוב נלחם על חייו לא פחות מהרפובליקה הספרדית', ובמטבע הלשון של יעקב חזן, מראשי תנועת השומר הצעיר – 'חנייתה לפני מדריד'. העיתונות העברית העדיפה אז להשתיק את סיפורם של המתנדבים שיצאו לספרד, כדי שלא לעודד אחרים לצאת בעקבותיהם. במאמרים וברשימות על הבריגדות הבינלאומיות בלט בדרך כלל היעדרה של התייחסות למתנדבים מארץ ישראל. קול העם הקומוניסטי היה העיתון היחיד כמעט שנתן לכך ביטוי בזמנו.¹⁵ מספרם של המתנדבים היהודים שהצטרפו לבריגדות הבינלאומיות כדי לסייע בהגנה על הרפובליקה הספרדית מפני המורדים הלאומנים היה גדול מאוד. יחסם המספרי בקרב המתנדבים מכל אחת מהמדינות היה ברוב המקרים גדול בהרבה מייצוגם באוכלוסייה הכללית של אותה מדינה. כך למשל, 45% מהמתנדבים הפולנים היו יהודים, 38% מהאמריקאים ו-15% אחוזים מהצרפתים.¹⁶ הוא הדין ברוב המדינות האחרות שמהן יצאו מתנדבים לספרד. גם בקרב המתנדבות היה חלקן של נשים ממוצא יהודי גדול במיוחד, אף כי חסרים לנו נתונים לצורך הערכה מדויקת יותר.

בין 150 ל-200 מתנדבים יצאו מהארץ לספרד, רובם חברי המפלגה הקומוניסטית הארץ-ישראלית (פ"פ). על רקע העובדה שהיישוב העברי בארץ ישראל מנה אז לא יותר מ-400,000 איש, ושהמפלגות הציוניות התנגדו ליציאה לספרד, זהו מספר משמעותי. עם זאת, במהלך השנים ניסתה המפלגה הקומוניסטית הישראלית בגלגוליה השונים להציג הערכות מוגזמות של מספר המתנדבים כדי להעצים את תדמיתה, ורוב הפרסומים שנכתבו בידי חברי המפלגה ואוהדיה טענו למספר שנע בין 300 ל-500 איש.¹⁷ הקושי לקבוע בוודאות את מספר המתנדבים הארץ-ישראלים נוגע בשאלה כיצד למנות אותם. האם לקחת בחשבון רק את אלה שעזבו את הארץ אחרי פרוץ ההתקוממות הלאומנית ב-18 ביולי 1936, או לכלול גם את אלה שעזבו לפני, אם משום שגורשו על

15 יוסף אלגזי, 'מלחמת האזרחים הספרדית בראי העיתונות העברית בארץ-ישראל/פלשתינה', בתוך: רענן ריין (עורך), הפשיזם לא יעבור: מלחמת האזרחים הספרדית 1936–1939, תל אביב 2000, עמ' 272–305. אחד מהדיווחים יוצאי הדופן היה של העיתון הבקר, שפרסם בעמודו הראשון כי 'קבוצה בת 60 קומוניסטים מא"י נלחמת בגודי המיליציות בספרד', הבקר, 9.11.1936. ראו גם: Mustafa Kabha, 'The Spanish Civil War as Reflected in Contemporary Palestinian Press', in: Israel Gershoni (ed.), *Arab Responses to Fascism and Nazism: Attraction and Repulsion*, Austin, Texas 2014, pp. 133–143

16 Martin Sugarman, 'Against Fascism-Jews who Served in The International Brigade in the Spanish Civil War', London 2014; Gerben G. Zaagsma, *Jewish Volunteers, the International Brigades and the Spanish Civil War*, London 2017

17 ב-1937 התבקש ישראל צנטנר, שנמנה עם המתנדבים הארץ-ישראלים, על ידי הפ"פ לכתוב את ההיסטוריה של המתנדבים. הוא שאחראי במידה רבה למיתוס על 'ארבע מאות המתנדבים הארץ-ישראלים'. ראו: צנטנר, ממאדריד עד ברלין; ליון, הישרים היו איתה. לאון זהבי כתב כי 'כמה מאות מחבריה [של המפלגה] הצטרפו לבריגדה הבינלאומית בספרד והשתתפו בקרב ראשון זה נגד גרמניה הנאצית'. ראו: לאון זהבי, לחוד או ביחד: יהודים וערבים בפלסטינה (א"י) על-פי מסמכי הקומינטרן, 1919–1943, ירושלים 2005, עמ' 97, 338.

ידי השלטונות או מפני שיצאו לאירופה ללימודים או ביקור משפחתי, ומצאו את דרכם לחצי האי האיברי לאחר פרוץ המלחמה? שמואל דותן, שכתב את ההיסטוריה של המפלגה הקומוניסטית בתקופת המנדט, העריך שכ־700 קומוניסטים גורשו מהארץ בתקופה זו, אך שמספר המתנדבים 'בעלי רקע ארצישראלי' במלחמת האזרחים הספרדית לא עלה על 160.¹⁸ יש כאלה הכוללים ברשימותיהם גם מתנדבים יהודים שיצאו ממדינות שונות באירופה ורק בשנים שלאחר תום המלחמה הגיעו לישראל. לפי המידע שהצלחנו לאסוף על 145 מתנדבים מהארץ, היו ביניהם 131 גברים (מרדכי מילמן הגיע לעמדת הפיקוד הבכירה ביותר ביניהם)¹⁹ ו־14 נשים. ביניהם היו 13 ארמנים, שישה ערבים (הידוע שבהם היה נג'אתי צדקי) ורוסי נוצרי אחד, וכל השאר היו יהודים.²⁰

דורה בירנבך-לויין והמאבק לצדק חברתי משני עברי הים התיכון

דורה בירנבך נולדה בספטמבר 1911 למשפחה חסידית בעיירה סוקולוב שבפולין, עיירה שהייתה בה נוכחות יהודית במשך מאות שנים, ושהיהודים היוו בה רוב בתחילת שנות השלושים. כבר כנערה היא סירבה לקבל על עצמה את המסגרת הדתית הנוקשה. כשהייתה בת 16 עזבה את הבית ועברה לקרקוב, שם עבדה כמה חודשים בבית חולים והצטרפה לתנועת השומר הצעיר. ב־1933 היגרה לפלסטינה והגיעה, חמושה באידיאלים סוציאליסטיים, לקיבוץ עין החורש, שם נחשפה לראשונה לסכסוך בין הציונים לבין תושבי הארץ הערבים. כעבור חודשים אחדים היא נטשה את הקיבוץ ואת הציונות ועברה להתגורר בירושלים ואחר כך בתל אביב, כשהיא מתפרנסת מעבודות מזדמנות כפועלת בניין ועוזרת בית. בין השאר עברה קורס אחיות קצר, שיהפוך לרלוונטי במיוחד בעבורה במלחמת האחים הספרדית.²¹ ב־1936 נעצרה בירנבך על ידי משטרת המנדט הבריטי בשל פעילותה באיגוד מקצועי יהודי-ערבי שקרא תיגר על הסתדרות העובדים שייצגה רק פועלים יהודים. הניסיון הזה ליצור אלטרנטיבה להסתדרות עורר את זעמם של הממסד הציוני ושל ממשל המנדט הבריטי כאחד.²² היא נכלאה בכלא הנשים בבית לחם עד מאי 1937, שם גם שמעה לראשונה על

18 שמואל דותן, אדומים: המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל, כפר סבא 1991 (להלן: דותן, אדומים), עמ' 10, 245. ראו גם: ניר אריאלי, 'התנדבות מכורח הנסיבות? הדילמה של הקומוניסטים היהודים בארץ-ישראל ומלחמת ספרד' (להלן: אריאלי, התנדבות מכורח הנסיבות?), בתוך: בתיה דונר ורחל בונפיל (אוצרות וערוכות), מכאן למדריד: המתנדבים הארץ-ישראלים לבריגדות הבין-לאומיות בספרד, 1936–1938, תל אביב 2012 (להלן: דונר ובונפיל, מכאן למדריד), עמ' 41–57.

19 מרדכי אבי-שאו, מפקד עברי בספרד הלוחמת: מרדכי מילמן, תל אביב 1945.

20 ראו: קטלוג התערוכה 'הם לא יעברו! הבריגדות הבינלאומיות ולוחמיהן היהודים במלחמת האזרחים בספרד, 1936–1939', שהוצגה בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים ב־2003; דונר ובונפיל, מכאן למדריד, עמ' 41–57.

21 מתוך דברים שאמר על קברה הקולנוען ערן טורבינר, 29.11.2010. אנו מודים לטורבינר על עותק הדברים.

22 מאז הקמתה ב־1920 כ'הסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל' התנהלו בה ויכוחים בשאלת מקומו של ארגון פועלים משותף ליהודים ולערבים. האם יש לעזור להקמת ארגון פועלים ערבי

ההתקוממות הלאומנית בספרד. לדבריה, 'בשנת 1937 ריצייתי עונש של שנה בבית סוהר בבית לחם עקב פעילות פוליטית. בתקופה זו הגיעו לבית הסוהר ככל מיני דרכים-לא דרכים ידיעות על מלחמה בספרד נגד הפשיזם, שהתחלתה היה מרד של כוחות פראנקו נגד הרפובליקה הספרדית בסיוע מאסיבי של צבאות היטלר ומוסוליני'.²³

במסגרת מדיניותו של שלטון המנדט לגרש מהארץ קומוניסטים שלא היו ילידי המקום, הציעו הבריטים ב-1937 גם לדורה בירנבך הצעה שלא יכלה לסרב לה: להשתחרר מהכלא תמורת הבטחה לעזוב את הארץ.²⁴ בעדויות מאוחרות היא אמרה שעם עזיבתה הייתה נחושה להמשיך במאבקים הסוציאליסטיים שניהלה בארץ, ולכן החליטה להצטרף לכוחות שהגנו על הרפובליקה הספרדית: 'אז הגעתי למסקנה שהדרך הנכונה ללחום נגד הפשיזם זה להגיע לספרד [...] לתרום את חלקי'. כמו אצל מתנדבים אחרים, גם במקרה שלה אפשר לראות עירוב של מניעים פוליטיים ואידאולוגיים עם מניעים אישיים ועם תחושת חוסר נחת ממצבה ומהנסיבות שבהן פעלה בפלסטינה. היא חשבה שהמאבק בספרד ייתן לה תחושת זהות ברורה ותחושת הערכה עצמית רבה יותר.

כאן המקום לציין שהנשים הארץ-ישראליות שיצאו לספרד הותירו אחריהן מעט עדויות כתובות. משום כך אנו נאלצים לא פעם לקרוא בין השורות, בניסיון להציב את דבריהן בהקשר רחב יותר ולתת פרשנות מרחיבה למניעים שדחפו אותן למאבק ולאופן שבו הן תפסו את זהותן הקומוניסטית. פרשנות זו מתבססת בחלקה על עדויותיהם של גברים שהתנדבו ללחום בחצי האי האיברי ושל נשים שיצאו ממדינות אחרות.

בירנבך קיבלה אישור כניסה לצרפת, כביכול כדי לבקר בתערוכה בינלאומית שהתקיימה בפריז. מיד בהגיעה לצרפת היא יצרה קשר עם ועד הבריגדות הבינלאומיות שישב שם, והצטרפה אליהן.²⁵ באוגוסט 1937 היא יצאה מדרום צרפת לפיגרו שבקטלוניה בספינת דיג קטנה, שעליה היו גם רופאה מבולגריה, אחיות מפולין ורומניה ואזרח קנדי מבוגר, כומר לשעבר, שהביא אתו עשרות אלפי דולרים שאספו פועלים קנדיים למען הרפובליקה.²⁶ מי

נפרד, או להסתפק במתן סיוע לפועלים הערבים במאבקהם המקצועיים? הקומוניסטים ניסו, בהצלחה מוגבלת, להציג מודל חליפי של איגוד מקצועי יהודי-ערבי. ראו: שרה אוסצקי-לזר, 'מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית: השתלבותם של ערבים בארגון, 1948-1966', *עיונים בתקומת ישראל*, 10 (2000), עמ' 381-419.

23 בירנבך-לויין בשיחה מוקלטת עם בעלה סטפן.

24 על הפרקטיקה הזו ראו: אריאלי, *התנדבות מכורח הנסיבות?*, עמ' 41-57.

25 על משמעותה הפוליטית והרגשית של ההוות בפריז למתנדבים הארץ-ישראלים לפני יציאתם לספרד, ראו: רענן ריין, 'מחירן הכבד של הכרעות אישיות: פנחס חפץ והמתנדבים הארץ-ישראלים במלחמת האזרחים בספרד', *קתדרה*, 179 (2021) (להלן: ריין, 'מחירן הכבד של הכרעות אישיות'), עמ' 135-156; Raanan Rein and Inbal Ofer, 'Becoming Brigadistas: Jewish Volunteers from Palestine in the Spanish Civil War', *European History Quarterly*, Vol. 46, No. 1 (2016), pp. 92-112 (להלן: ריין ועופר, *הופכים לבריגדיסטים*).

26 Michael Petrou, "'Our Fight is not yet Over": Jewish-Canadians in the Spanish Civil War', in: Raanan Rein and David M.K. Sheinin (eds.), *Armed Jews in the Americas*, Boston 2021,

שהיה אחראי להברחתם לספרד היה מתנדב בריטייהודי צעיר בשם סאם לסר (Lesser), שזכר את בירנבך היטב.²⁷ מפיגס היא יצאה למטה הבריגדות הבינלאומיות שבעיר אלבסטה. דורה בירנבך שירתה בבריגדות כאחות וסייעה בכנייתם וארגונם של בתי חולים במורסיה (Hospital Orihuela), בוולנסיה (Benicassim) ובקטלוניה (Moya), ובמתן הכשרה רפואית לנשים ספרדיות וטיפול ביתומי מלחמה.²⁸

ברשימות בכתב ידה, שנכתבו לאחר שנים רבות, היא סיפרה כי בשירותי הבריאות של הבריגדות הבינלאומיות הועסקו יותר מאלפיים איש, ביניהם מאות אחיות וסניטרים, שנעזרו באוכלוסייה הספרדית המקומית.²⁹ היא מנתה את שמותיהם של רופאים כירורגים בולטים מצפון אמריקה ומאירופה שחשו לעזרת הרפובליקה, וכתבה: 'כבר במחצית 1937, לאחר הקרבות על מדריד וחרמה, התגבשו היסודות הארגוניים של שירותי הבריאות של הבריגדות הבינלאומיות. מטרת הארגון הייתה לספק עזרה רפואית וסניטרית מרגע הפציעה עד לביצוע ניתוחים להצלת חיים'. בירנבך הבהירה, עם זאת, שבכתי החולים של הבריגדות 'הושם דגש גם על עבודה קהילתית, ציבורית ותרבותית בקרב האוכלוסייה המקומית. ביוזמת הצוות הרפואי והפצועים הקלים, בכתי החולים המרוחקים מהחזית טיפלו גם ביתומי מלחמה'. אחרי נפילת הרפובליקה נכלאה בירנבך באחד ממחנות ההסגר שהקימה ממשלת צרפת בדרום המדינה לפליטים רפובליקניים, חיילי הצבא הרפובליקני ולוחמי הבריגדות. בפברואר 1939 היא חצתה את הגבול לצרפת עם גל פליטים רחב היקף, שבמסגרתו עברו לצרפת דרך הפירנאים כחצי מיליון פליטים במשך שלושה שבועות, עד 10.2.1939. היא שהתה במחנות

pp. 55–80

27 לסר הגיע לספרד לראשונה בסתיו 1936, וחזר לבריטניה לזמן קצר לאחר שנפצע בחזית קורדובה. בהמשך נסע לספרד כדי לעבוד כגיוס מתנדבים ובהברחתם מעבר לגבול, כולל קבוצת האחיות שבירנבך הייתה חלק ממנה. באותה תקופה החל לעבוד כשדרן רדיו בברצלונה וככתב של העיתון הקומוניסטי *Daily Worker* (כיום *Morning Star*), ואימץ את שם העט סאם ראסל. ראו Sam Russell, interview: 'Sam Lesser: Veteran; by Conrad Wood, 1986, *Imperial War Museum*, 9484, reel 4 Jim Jump Communist Journalist Who Served with the International Brigades during the Spanish Civil War', *The Independent*, 1.11.2010; Colin Chambers and Sam Russell, *I Saw Democracy Murdered: The Memoir of Sam Russell, Journalist*, London 2022

28 ריאיון שערך ערן טורבינר עם דורה בירנבך-לויין, 6.5.2003.

29 דורה לויין, *שירותי הבריאות של הבריגדות הבינלאומיות במלחמת ספרד בין השנים 1936–1939*, ינואר 1987; Manuel Requena Gallego y Rosa María Sepúlveda Losa (eds.), *La sanidad en las Brigadas Internacionales*, Cuenca 2006; Nicholas Coni, *Medicine and Warfare: Spain, 1936–1939*, New York 2013, chap. 7; Isabel Anton-Solanas, Ann Wakefield and Christine E. Hallett, 'International Nurses to the Rescue: The Role and Contribution of the Nurses of the International Brigades during the Spanish Civil War', *Japan Journal of Nursing Science*, Vol. 16 (2019), pp. 103–114; Estaban González López y Rosa Ríos Cortés, 'Brigadistas sanitarios en la guerra de España. De la solidaridad internacional a los campos nazis', in: Eduardo Higuera Castañeda et al. (eds.), *El pasado que no pasa: la Guerra Civil española a los ochenta años de su finalización*, Cuenca 2020, pp. 423–434

ההסגר לה לוק (Le Luc) וסנט זקרי (St. Zachary) עד לפרוץ מלחמת העולם השנייה,³⁰ אך הצליחה להיחלץ מהמחנה הסמוך למרסיי ולהגיע בעזרת קרוב משפחה לבריטניה, שם שהתה בזמן המלחמה כשהיא שותפה להקמת ארגון אנטי־פשיסטי של ימאים פולנים שהיה קשור למפלגה הקומוניסטית הפולנית.

ברשימותיה, ובשיחה שהקליטה עם בעלה סטפן, הזכירה דורה בירנבך־לויין שלצדה עברו אחיות נוספות מארץ ישראל המנדטורית. בראש ובראשונה היא נקבה בשמה של אדלה בוטבינסקה, אולי משום ששתיהן התגייסו לאחר תבוסת הנאציזם לבנייתה של פולין הסוציאליסטית ושתייהן הוקעו מתוכה על רקע גל האנטישמיות ששטף את פולין ב־1968. שתייהן מצאו בסופו של דבר את דרכן שוב לישראל.³¹ בירנבך־לויין הזכירה ברשימותיה גם את רות מייטס וחנה סרלוביץ'.³²

אדלה בוטבינסקה (ויינטראוב) – מחויבות אידיאולוגית והומניטרית חוצת גבולות

ב־1947 שבה אדלה ויינטראוב לפולין מולדתה, לאחר כעשרים שנה שבהן נדרה בין פלסטינה־א"י, ספרד, צרפת ומצרים. כמו דורה בירנבך־לויין, גם היא השתייכה לקבוצה של קומוניסטים יוצאי פולין ששבו אליה אחרי מלחמת העולם השנייה כדי להשתתף בבניית המדינה הסוציאליסטית החדשה. תוך זמן קצר היא החלה לעבוד במשרד לכיטחון הציבור, שסוכנויות המודיעין, הריגול הנגדי והמשטרה החשאית של המדינה היו כפופות לו.³³ זופיה גומולקה (Gomułkowa), אשתו של נשיא פולין לעתיד ויהודייה במוצאה, הייתה מי

30 'Dora Levin', *Israel Horizons*, Summer 1993, p. 18; Robert Gildea and Ismee Tames, *Fighters Across Frontiers: Transnational Resistance in Europe, 1936–48*, Manchester 2021

31 בהקשר זה הזכירה בירנבך בכמה הזדמנויות את הרופאה הפולנייה ירויגה וליקנוביץ', שאחרי מלחמת האזרחים הספרדית הייתה פעילה במחתרת הצרפתית נגד הכיבוש הנאצי, חזרה לפולין, וגם היא עזבה אותה ב־1969 בגלל הגל האנטישמי ובה לישראל. כאן עבדה כרופאת קופת חולים במגדל העמק. ראו: Arno Lustiger, *Schalom libertad! Juden im spanischen Bürgerkrieg*, Frankfurt 1989, pp. 143–149 (להלן: לוסטיגר, שלום ליברטד!).

32 רות מייטס עבדה בפלסטינה המנדטורית כאחות טיפת חלב, ויצאה לספרד ביוני 1937. אחותה חיה, שרצתה גם היא להתגייס לבריגדות הבינלאומיות כמה חודשים לאחר מכן, בעקבות בן זוגה מאיר לוי, נאלצה להישאר בפרוץ כיוון שלא הוכשרה כאחות. ראו: Raanan Rein, 'The Meites Sisters and the Spanish Civil War: Women's Support for Republican Spain from Within and Without', *Journal of Modern Jewish Studies*, Vol. 22 (2023), pp. 1–19. חנה סרלוביץ' (לימים ישראלית) הייתה פעילה בקבוצות אנטי־פשיסטיות ברומניה לפני יציאתה לספרד. היא הצטרפה למחתרת הצרפתית במלחמת העולם השנייה, ואחריה שבה לרומניה. עלתה לישראל ב־1972. ראו: 'חנה ישראלי (סרלוביץ)', ארגון הפרטיזנים, **לוחמי המחתרות והגטאות**, thepartisan.org/document/68555,0,1620.aspx (נדלה ב־9.2.2022).

33 Leszek W. Gluchowski, 'Poland, China and the Sino-Soviet Split, 1956–1964', in: *The George Washington University Cold War (GWCW) Conference: New Central and Eastern European Evidence on the Cold War in Asia*, Budapest, 31 October — 1 November 2003

שקיבלה אותה במחלקת כוח האדם. 'היא אמרה לי: את מוכרחה לשנות את שמך. את לא יכולה להיקרא ויינטראוב', העידה בוטבינסקה כעבור כארבעים שנה. 'למחרת אמרתי לה: שירתי בבריגדת דומברובסקי, שהפלוגה היהודית על שם נפתלי בוטוויין הייתה חלק ממנה. אם עלי לשנות את שמי, אני רוצה להיקרא בוטווינסקה. כך התחלתי לשאת את שמה של פלוגת בוטוויין, לזכר גיבורינו היהודים שנפלו'.³⁴

פלוגת נפתלי בוטוויין הייתה הפלוגה השנייה בגדוד פלפוקס של הבריגדה ה-13 (בריגדת דומברובסקי) בבריגדות הבינלאומיות. היא הוקמה בדצמבר 1937 ונקראה על שם קומוניסט פולני-יהודי שהוצא להורג אחרי שהתנקש בשוטר פולני שהסתנן לשורות המפלגה בלבוב. ככלל, הפלוגה זוהתה כפלוגה יהודית למרות ששירתו בה גם לא יהודים – פולנים, גרמנים, ספרדים ושני ערבים פלסטינים שאחד מהם דיבר יידיש. הפלוגה פרסמה עלון ביידיש ואימצה את המוטו הפולני 'למען החופש שלנו ושלכם'.³⁵

ויינטראוב נולדה ב-1904 בעיירה פידבולוצ'יסק (Podwołoczyska/Підволочиськ) בגליציה, שהייתה אז חלק מהאימפריה האוסטרו-הונגרית ושרוב אוכלוסייתה הייתה יהודית. מלחמת העולם הראשונה טלטלה באופן דרמטי את חיי המשפחה: האב גויס לצבא האוסטרי ונשלח לחזית, והאם נשארה בעורף עם אדלה ואחיה.³⁶ ב-1915 גירש הצבא הרוסי את יהודי העיירה, שהורשו לשוב אליה בסוף אותה שנה. בשנים הבאות נכבשה העיירה על ידי כוחות שונים, עד שנכללה לבסוף בשטח הרפובליקה הפולנית.

בנעוריה הצטרפה ויינטראוב לתנועת השומר הצעיר והפכה לפעילה ציונית נלהבת. היא ניסתה להשיג רישיון עלייה לפלסטינה-א", בין היתר באמצעות נישואים פיקטיביים לנתין ארץ-ישראלי ושבייתת רעב מול הקונסוליה הבריטית בלבוב. ב-1925 החלה ללמוד בבית הספר לאחיות שבבית החולים היהודי 'צ'יסטה' שבוורשה, ובשנה שלאחר מכן הצליחה לעלות לפלסטינה עם תנועת השומר הצעיר. היא השלימה את לימודיה בבית הספר לאחיות בירושלים, והחלה לעבוד בבית החולים 'הרסה' בתל אביב. במקביל הצטרפה לארגון האחיות של ההסתדרות.³⁷

שני המקורות העיקריים על חייה של ויינטראוב-בוטווינסקה ועל דרכה לספרד הם ריאיון שערך עמה הסופר, המחזאי והמשורר הקומוניסט הישראלי עמוס לוין ב-1986, ועדות כתובה שמסרה להיסטוריון הגרמני ארנו לוסטיגר. הבדלים קלים באופן שבו תיארה את דרכה לספרד ואת המניעים שהביאו אותה להתנדב לצד הרפובליקה עשויים להעיד על מורכבות הבחירה להתגייס למלחמה, אך גם על יחסיה עם גובי העדויות. כפי שציינו רוברט פרקס ואליסטר תומסון, 'היסטוריה שבעל פה מושתתת על קשר פעיל בין היסטוריונים

34 לוסטיגר, שלום ליברטדו!, עמ' 193.

35 Gerben Zaagsma, 'Die Botwin Kompanie', *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*, Band 1, Stuttgart, 2011, pp. 393–397; צנטנר, ממאריד עד ברלין, עמ' 105–107.

36 לוסטיגר, שלום ליברטדו!, עמ' 189.

37 שם; לוין, הישרים היו איתה, עמ' 72.

למקורותיהם [...] הדובר או הדוברת לא רק משחזרים את העבר, אלא מפרשים אותו.³⁸ הדברים אמנם רלוונטיים בעיקר להיסטוריה שבעל פה, אך כוחם יפה גם לעדות הנכתבת לצורך פרויקט מחקרי שמטרותיו ידועות לכותב/ת. הפערים שבין הגרסאות נוגעים לחוויה הסובייקטיבית של בוטבינסקה ולהחלטות שקיבלה, יותר מאשר להשתלשלות העניינים בפועל. לכן, במקום לקרוא את עדויותיה זו מול זו כדי לברר איזו מהן מהימנה יותר, אפשר לקרוא אותן זו לצד זו. קריאה כזאת חושפת רבדים שונים המשלימים זה את זה ומספקים תמונה מלאה יותר של החלטתה להתנדב למלחמה בספרד.

בעדות שמסרה ללוסטגר תיארה בוטבינסקה את הנסיעה לספרד כפרי החלטה מתוכננת. היא סיפרה שנסעה לווינה ב־1937, לכאורה לצורך השתלמות אך למעשה כדי לצאת לספרד, ושהכינה מראש מכתבים וגלויות שתוארכו לכמה חודשים קדימה, שאת משלוחם מווינה לבעלה, למשפחתה ולבית החולים תזמנה מראש.³⁹ בריאיון עם לוינ מצטיירת החלטתה כספונטנית יותר, והשפעתם של קשרים משפחתיים תופסת בה מקום מרכזי. לפי גרסה זו, היא אכן תכננה לצאת להשתלמות בווינה, אך שינתה את דעתה בעקבות האווירה המהפכנית שבה נתקלה בפריז, ובעידודם של אחותה וגיסה:

החלטתי לנסוע דרך מרסיי, כדי לראות את אחותי בפריס ומשם לווינה. בפריס התנהלה מערכת הסברה רחבה ביותר למען ספרד הרפובליקאית. עוד בהיותי בארץ אהדתי מאוד את העניין שלמענו לחמו בספרד. האווירה סביבי תפסה אותי. חשבתי לעצמי: אתרום כמה חודשים לעזרת העם הספרדי, ואחר כך אסע לווינה. אחותי שמחה מאוד. היא ובעלה היו פעילים בארגון עזרה ומתנדבים לספרד.⁴⁰

בדומה לדורה בירנבך-לוינ, גם הכשרתה של ויינטראוב-בוטבינסקה כאחות עשתה אותה לבעלת ערך רב כמתנדבת במלחמה בספרד. לפי עדותה, נסיעתה מצרפת לספרד אף הוקדמה בגלל הצורך הדחוף באחיות: 'ביקשתי להישאר שבועיים בפריס, כדי להיות עם אחותי. הסכימו. אולם למחרת אני מוצאת בבית פיתקה לבוא מיד. זקוקים מאוד לאחיות ועלי לנסוע מהר ככל האפשר. לא הייתי מוכנה. לא היו לי בגדים מתאימים ולא נעליים. אבל שמחתי'.⁴¹

בוטבינסקה חצתה את הגבול מצרפת לפיגרס בסוף 1937, ומשם נשלחה לברצלונה כדי לקבל שיובוץ לעבודה. בריאיון עם לוינ היא נזכרה במפגש שלה עם שני ידידים מהארץ שהתנדבו למלחמה בספרד, דב (ברל) הלפרין ומיכאל סגל. סגל נולד בצפת והצטרף בנעוריו

Robert Perks and Alistair Thomson, 'Introduction', in: Robert Perks and Alistair Thomson (eds.), *The Oral History Reader*, London 1998, p. ix 38

לוסטגר, שלום ליברטוד!, עמ' 189. 39

לוינ, הישרים היו איתה, עמ' 73. 40

שם. 41

לפק"פ, ואילו הלפרין עלה מגליציה עם השומר הצעיר והשתייך תחילה לגרעין הקיבוץ שבו היו חברות גם אדלה ואחותה, שישב באופן זמני בקרבת נס ציונה.⁴² אך אדלה עזבה את הקיבוץ כדי ללמוד, ואחותה והלפרין סולקו ממנו בגלל נטיותיהם הקומוניסטיות. הייתי האחרונה שראיתי אותם ודיברתי איתם ערב נפילתם, העידה על הלפרין וסגל.⁴³ בזכות ניסיונה המקצועי הוחלט לשלוח את בוטבינסקה לעיירה אלבסטה שבחבל קסטיליה-לה-מנצ'ה, שם היה בסיס הבריגדות הבינלאומיות, וכעבור זמן מה היא הועברה לבית חולים בעיירת החוף בניקסים (Benicàssim). שם השתתפה תחילה בארגון המחלקה לטיפול בחולים קל ובמחלימים, ובהמשך ביקשה לעבור לטפל בפצועים קשה. היא סיפרה לליון שבראש המחלקה עמד רופא ספרדי פשיסט שהואשם במעשי חבלה אך מעולם לא הורשע, ושעסק בכריתת אברים. לדבריה, מנהל בית החולים הטיל עליה למעשה שני תפקידים: לעבוד כאחות ראשית בפועל לצד אשת אותו רופא, שהחזיקה במשרה באופן רשמי; ולפקוח עין על עבודתו של הרופא, כדי למנוע כריתות מיותרות של איברים.⁴⁴ הרופא שאליו התייחסה ויינטראוב-בוטבינסקה הוא ז'וספ־מריה מסונס (Massons), מנתח צעיר מקטלוניה שעמד בראש היחידה הכירורגית בבניקסים. כצפוי, תיאור האירועים בזיכרונותיו שונה בתכלית מזה של בוטבינסקה. מסונס, שהשלים את הכשרתו באוניברסיטת ברצלונה ב־1934, העיד כי גויס בתחילת 1937 לבריגדות הבינלאומיות בגלל המחסור במנתחים מומחים בשורותיהן. לבניקסים הגיע בספטמבר 1937, חודשים אחדים לפני ויינטראוב-בוטבינסקה. הוא אכן נעצר על ידי השירות החשאי של הצבא הרפובליקני (Servicio de Información Militar, SIM) בינואר 1938, אך שוחרר תוך זמן קצר. בזיכרונותיו כתב שהקומיסר הפוליטי ההונגרי של בית החולים היה משוכנע שהוא פשיסט, ושחרר אותו רק לאחר שהציע לפעול כמודיע של ה־SIM ולמסור מידע על הבריגדות הבינלאומיות. הוא תיאר אווירה של חשד ורדיפה פוליטית על ידי הקומיסרים הפוליטיים הקומוניסטים של הבריגדות, בהשפעה סובייטית ברורה: 'המפלגה הקומוניסטית של מוסקבה הייתה זו שנתנה את הטון בבריגדות הבינלאומיות. היא זו שגייסה אותן, והיא זאת שהעבירה אותן אינדוקטרינציה [...] מבחינת הקומיסרים הפוליטיים הקנאים, היינו חשודים'.⁴⁵ העדויות הסותרות ממחישות את האופן השונה שבו חוו השניים את העבודה בבית החולים – מסונס כגבר מקומי שהתגייס למען הרפובליקה אך הסתייג עמוקות משליטת הקומוניסטרן בבריגדות הבינלאומיות ומהרדיפה הפוליטית בשורותיהן, ויינטראוב-בוטבינסקה כאישה זרה שהתנדבה

42 לביוגרפיות קצרות של הלפרין וסגל, ראו: דן יהב, גם אלה בגיבורים: לוחמים מתנדבים ארצישראליים ב'בריגדות הבינלאומיות' בספרד, 1936–1939, תל אביב 2008, עמ' 118–119, 165–166.

43 ליון, הישרים היו איתה, עמ' 126.

44 שם, עמ' 127.

45 José María Massons, 'Un año al servicio de las Brigadas Internacionales como jefe de equipo quirúrgico', in: Manuel Requena Gallego y Rosa María Sepúlveda Losa (eds.), *La sanidad en las Brigadas Internacionales*, Cuenca 2006, p. 48

למלחמה מתוך מחויבות אידיאולוגית קומוניסטית ברורה. ההבדלים במעמדם בבית החולים ניכרים גם ברשימות הביוגרפיות על חברי שירות הבריאות של הבריגדות הבינלאומיות, השמורות בארכיון המדינה הרוסי להיסטוריה חברתית ופוליטית. ויינטראוב מתוארת בהן כאחות מקצועית המפגינה יוזמה ומצטיינת בעבודתה, מסתדרת היטב עם הפציינטים שלה, מחויבת ופעילה מבחינה פוליטית. לעומת זאת, הרשומה על מסונס מזכירה את מעצרו ב-1937 ומציינת כי 'יצר סביבו חוג של אנשים שכולם חסרי אוריינטציה פוליטית, או מעוררי חשד'.⁴⁶ הפער בין העדויות כשלעצמו עשוי להעיד על האווירה הפוליטית בבית החולים, שבעקבותיה השתכנעה בוטבינסקה, מתנדבת זרה שנותרה קומוניסטית נאמנה שנים רבות אחרי המלחמה, כי עמיתה למחלקה הוא פשיסט.

בוטבינסקה התייחסה בקצרה גם לעבודתה עם אחיות ספרדיות בבית החולים בבניקסים, ומסרה תיאור דומה לאלה של אחיות זרות אחרות שהתנדבו לבריגדות הבינלאומיות. היא ציינה שבבית החולים עבדה עם אחיות 'שסיימו קורסים בני שישה שבועות וידעו מעט מאוד'. שני הצדדים סבלו במלחמה ממחסור חמור באחיות, ושניהם הפעילו תוכניות הכשרה מזורזות לאחיות מלחמה. בצד הרפובליקני נוהלו קורסים אלה על ידי איגודי עובדים, ארגוני נשים והצלב האדום.⁴⁷ כמו האחות האנגליה פיינס דארטון (Patience Darton), גם בוטבינסקה סיפרה שהאחיות הספרדיות סירבו לרחוץ גברים מטעמי צניעות, ואמרה: 'התחלתי לרחוץ אותם לבדי. על-ידי למדו גם כמה אחיות ספרדיות שהדבר אינו נורא כל כך'.⁴⁸ במאמר שהתפרסם לאחרונה טוענות שיכון נלסון ועמיתותיה כי עדויותיהן של אחיות שהתנדבו לבריגדות הבינלאומיות, שהדגישו את היעדר ההכשרה והמיומנות של האחיות הספרדיות והשפיעו במידה רבה על ספרות המחקר בנושא, התבססו על מפגש מצומצם עם אחיות המלחמה הספרדיות בבתי החולים של הבריגדות. לטענתן, האחיות הזרות לא הכירו את מערך ההכשרה המקצועית שפעל בספרד לפני פרוץ המלחמה, ואת חלוקת התפקידים שהתקיימה בו בין גברים לנשים. לכן, עדויות אלה הן מקור חלקי ביותר

List of volunteers in the International Brigade's medical services, 10.1.1938, *Russian State Archive of Socio-Political History*, РГАСПИ. Ф. 545. Оп. 6. Д. 48; Personal files of International Brigades volunteers of unknown nationality, 29.6.1938, *Russian State Archive of Socio-Political History*, РГАСПИ. Ф. 545. Оп. 6. Д. 1584

נלסון, גלבני-אסטראגוס וגאלגר-קמינרו, **האחיות שאף אחד לא זוכר**; María López, Rubén Mirón, González, María-José Castro and José-María Jiménez, 'Training of Volunteer Nurses during the Spanish Civil War (1936–1939): A Historical Study', *PLoS ONE*, Vol. 16, No. 12 (2021), pp. 1–12 (להלן: לופז, מירון-גונסאלס, קסטרו וחימנס, הכשרת אחיות); Dolores Martín Moruno and Javier Ordóñez Rodríguez, 'The Nursing Vocation as Political Participation for Women during the Spanish Civil War', *Journal of War & Culture Studies*, Vol. 2, No. 3 (2009), pp. 305–319 (להלן: מורנו ורודריגז, מקצוע האחיות).

Angela Jackson, *For Us It Was Heaven: The Passion, Grief and Fortitude of Patience Darton* 48. *from the Spanish Civil War to Mao's China*, Sussex 2012, p. 27. 'עמ' 128.

בכל הנוגע להיסטוריה של מקצוע הסייעוד בספרד,⁴⁹ וכך יש להתייחס גם לעדותה של בוטבינסקה על עבודתה בבניקסים.

בשל התקדמות כוחות פרנקו בקרב טרואל (דצמבר 1937-פברואר 1938), נאלץ צוות בית החולים לנטוש אותו. בזמן ההכנות לעזיבה נודע לבוטבינסקה כי גיסה נפצע. 'אילו ביקשתי מד"ר ינזן [מנהל בית החולים]⁵⁰ מכונית לחצי-שעה – היה, ודאי, נותן לי. אך לא ביקשתי, כי רציתי להעביר את כל הציוד והתרופות לרשות הרפובליקה. עד היום אני מתייסרת על שלא ניגשתי לגיסי. ועד היום לא סיפרתי על כך לאיש...'⁵¹

פעילות בית החולים הועתקה מבניקסים לעיר מטרור (Mataró) שבקרבת ברצלונה. בפברואר 1939 חצתה ויינטראוב-בוטבינסקה, עם צוות בית החולים והפצועים שטופלו בו, את הגבול לצרפת. הבריאים נכלאו במחנות הסגר, והפצועים והחולים נשלחו לבית החולים של בתי הכלא באזור. בזכות הדרך הארץ-ישראלית שלה, שהיה עדיין בתוקף, ובעזרת כסף שאחותה שלחה לה מפריז, היא הצליחה להשיג אישור יציאה מהמחנה. היא נסעה לפריז והתגוררה שם במשך שנה עם אחותה, שהתאלמנה במלחמת האזרחים. ב-1940 נעצרה בשל היותה נתינה זרה שהשתתפה במלחמה בספרד, ונשלחה למחנה המאסר גירס (Gurs). היא קיבלה שחרור זמני בגלל מצב בריאותי, וניצלה את החודשיים שניתנו לה כדי לחזור לפלסטין.⁵² בשובה לארץ הצטרפה למפלגה הקומוניסטית ולאנטיפא, וב-1942 התגיסה לצבא הבריטי.

כאמור, ויינטראוב-בוטבינסקה חזרה לפולין ב-1947. בזמן מלחמת האזרחים היוונית (1946-1949) היא שבה והתנדבה כאחות, והשתתפה בחמש משלחות סיוע פולניות. אך בעוד שלמלחמת האזרחים הספרדית היא יצאה על דעת עצמה, כמו שאר המתנדבים הבינלאומיים שיצאו אליה ביוזמתם האישית ובסיוע מפלגתי בלבד, ללא תמיכת ממשלותיהם ואף בניגוד לעמדתן, ביוון היה המצב שונה: היא יצאה ליוון כחלק ממשלחת פולנית רשמית, שהייתה חלק ממאמצי הסיוע הרחבים של הגוש המזרחי בכלל ושל פולין בפרט למפלגה הקומוניסטית היוונית במלחמת האזרחים, על רקע הקמת הקומוניזם וראשית המלחמה

49 נלסון, גלבני-אסטרטגוס וגאלגר-קמינרו, האחיות שאף אחד לא זוכר. ראו גם: לופז, מירון-גונסאלס, קסטרו וחמינס, הכשרת אחיות; מורונו ורודריגז, מקצוע האחיות; Katharina Seibert, Who Cares? Negotiating Society and Gender at Spain's Sickbeds during the 1930's and 1940's, Vienna 2022

50 פריץ ינסן (1933-1955), רופא אוסטרי-יהודי, היה חבר פעיל במפלגה הקומוניסטית האוסטרית משנות העשרים המאוחרות. באוגוסט 1936 נסע לספרד כדי להתגייס למאבק הרפובליקני. ראו: Friedrich Albert (Fritz) Jerusalem (Jensen), *Memorial Book for the Victims of National Socialism at the University of Vienna in 1938*, gedenkbuch.univie.ac.at/index.php?L=2&person_single_id=40291 (נדלה ב-17.11.2021).

51 שם, עמ' 128.

52 מעדותה של בוטבינסקה לא ברור אם המעצר היה לפני כיבוש צרפת או אחריו. ליון, הישרים היו איתה, עמ' 190-191.

הקרה.⁵³ במסגרת אחת מהמשלחות טיפלה בוטבינסקה בתינוקות שנמצאה על ספינת פליטים, ולבסוף החליטה לאמצה.⁵⁴ לאחר שובה לפולין היא הקימה מרפאה לזרים, ובהמשך עבדה בשירות השידור הממשלתי. היא היגרה לישראל עם בתה המאומצת ב־1969, בעקבות גל האנטישמיות ששטף את פולין בשלהי שנות השישים.

רות מליניאק – הקשר שלא ניתק

בין המתנדבים הארץ־ישראלים במלחמת האזרחים הספרדית היו גם כאלה ששהו בארץ זמן קצר מאוד. זה היה המקרה של רות מליניאק, שחיה בפלסטנה־א"י כשנתיים בלבד ועזבה לצרפת עוד לפני פרוץ המלחמה בספרד. למרות זאת אנו סבורים שיש לראות בה מתנדבת ארץ־ישראלית – לא רק בגלל התקופה שבה התגוררה בארץ, אלא גם בזכות קשר המכתבים הרציף שקיימה עם קרוביה שהחלו להשתקע בפלסטנה. מליניאק, שעזבה את הארץ ב־1935 כדי ללמוד בפריז, כתבה לבני משפחתה בארץ מזמן הגעתה לפריז ועד לנפילת צרפת במלחמת העולם השנייה, ביוני 1940. במכתביה שאלה אותם על מצבם הכלכלי ועל מצב הפרי בפרדסים, אך גם על התפתחויות המרד הערבי ועל ההצעה הבריטית לחלוקת הארץ שהתפרסמה בדו"ח ועדת פיל (Peel).⁵⁵ במילים אחרות, עתיד המשפחה נקשר בשלב זה בעתיד היישוב בארץ.

רות מליניאק נולדה בוורשה ב־1913 למשפחה בת תשעה אחים ואחיות. היא היגרה לפלסטנה עם משפחתה ב־1932, לאחר שהשלימה את לימודיה התיכוניים. בשנת 1934 החלה לעבוד במכון זיו ברחובות (לימים מכון ויצמן), וכשנה לאחר מכן עזבה את הארץ כדי ללמוד באירופה. היא נרשמה לבסוף ללימודי כימיה בסורבון בזכות איכות ההוראה במוסד, אך גם בגלל שכר הלימוד הנמוך יחסית והאפשרות למצוא עבודה בפריז. ממכתב

53 מידת המעורבות של מדינות הגוש הקומוניסטי במלחמת האזרחים היוונית שנויה במחלוקת. המחקר בנושא מצומצם למדי, הן בשל המורכבות והרגישות הפוליטית הכרוכות בו, והן משום שהארכיונים של מדינות הגוש הקומוניסטי נפתחו למחקר על כך רק בעשורים האחרונים. ראו: Nikos Marantzidis, 'The Greek Civil War (1944–1949) and the International Communist System', *Journal of Cold War Studies*, Vol. 15, No. 4 (2013), pp. 25–54. על נשים שלחמו בצבא הדמוקרטי של יוון, ראו: Margaret Poulos Anagnostopoulou, 'From Heroines to Hyenas: Women Partisans during the Greek Civil War', *Contemporary European History*, Vol. 10, No. 3 (2001), pp. 481–501.

54 מנחם שמואל, 'הבת האבודה נתגלתה ברמת גן', *מעריב*, 10.3.1972. גרסה שונה מעט התפרסמה בעיתונות היוונית בזמן שהבת חיפשה את אמה הביולוגית, בתקופת החונטה הצבאית ביוון. הכתבה גרסה כי הילדה ואחיה נגנבו על ידי הקומוניסטים מיוון להונגריה, וכי בוטוינסקה מצאה אותה לבסוף בבית חולים בוורשה. ראו: מנחם שמואל, "'חפשו את בתי בישראל'", מבקשת יוונייה המתגוררת ביוגוסלאוויה, *מעריב*, 9.3.1972. על פיניו ילדים מיוון על ידי הממשלה הדמוקרטית הזמנית שהקימו הקומוניסטים ביוון, ראו: Katerina Mirčevska, 'The Children Evacuated from Greece in 1948: To the Eastern-European Countries and Yugoslavia', *Politeja*, Vol. 11, No. 30 (2014), pp. 79–87.

55 מרות מליניאק, ברצלונה, 27.7.1937. מהנ"ל, בז'ייה (Béziers), צרפת, 14.2.1939. אנו מודים לסמדר יגר, אחייניתה של מליניאק, שחלקה איתנו את המכתבים ואת תמליל השיחה בין ישראל מליניאק לעידו סבן, המצוטטת בהמשך.

למשפחתה עולים הכמיהה והגעגוע לחיים בכרך אירופי: 'יש לי הרגשה שחזרתי לוורשה. שוב אני רואה חיים של עיר גדולה, קצב בכל מקום. אני בפריז כבר כמה ימים, נוסעת הרבה במטרו. למרות שאין לי שום דבר ממשי, אני מרגישה שייכת'.⁵⁶ בניגוד לרוב המתנדבים מהארץ, מליניאק לא הייתה מעורבת בפעילות הפק"פ בתקופת מגוריה בפלסטינה, ורק בפריז התוודעה לחוגים קומוניסטיים והצטרפה לפעילותם. בשלהי שנת 1936 היא הצטרפה לקבוצת מתנדבים קומוניסטים שיצאו מפריז לספרד, והיו מראשוני הזרים שהתנדבו לצד כוחות הרפובליקה הספרדית.

בדומה למתנדבים רבים שיצאו מפלסטינה, מליניאק עמדה בקשר עם משפחתה באמצעות מכתבים שנשלחו לארץ בתיווך קרובי משפחה וידידים במערב אירופה. במקרים רבים עברו חודשים ארוכים עד שהמכתבים מספרד הגיעו לפלסטינה, וזמן רב הפריד בין מכתב למכתב.⁵⁷ מליניאק כתבה למשפחתה בפולנית, ושלחה את המכתבים בעזרת מכר בהולנד. אלה מהם שנשמרו משקפים חלק מהשיקולים שהניעו אותה לצאת לספרד ולהישאר בה, ומהלבטים שליוו אותה בתקופה שבה התנדבה שם. הם משרטטים תמונה חלקית בלבד של תקופת שהותה בספרד, לא רק בגלל הזמן הרב שחלף בין כתיבת מכתב אחד למשנהו ומכך שחלק מהמכתבים אבד אולי בדרך או ברבות השנים, אלא גם בשל שיקולי הכותבת. כפי שהעירה ההיסטוריונית רבקה ארל (Earle), כתיבת מכתבים משמשת את הכותבת/ת לא רק למסירת מידע, אלא גם להבניית תדמית מסוימת של העצמי שלו/ה.⁵⁸

מכתביה של מליניאק מצביעים על תחושת מחויבות וקשר עמוק לשני מעגלים שאינם מוציאים זה את זה: המשפחה בפלסטינה, מול המחויבות למאבק האנטי־פשיסטי שהתמקד באותה עת בספרד. עם זאת, ניכר כי הבחירה להתנדב לא נבעה ממחויבות אידיאולוגית בלבד, אלא גם מקשיי הפרנסה שחוותה בפריז. 'אתם דואגים לי, לא שקטים, אבל אין מה לעשות', כתבה מברצלונה בדצמבר 1936. 'אדם חייב לבחור את הדרך שלו [...] נשארתי אותו האדם שהייתי, וגם אם אתם רחוקים, נשארתי יקרים לי'. אחרי שהבטיחה שאינה סובלת ממחסור, והוסיפה כי 'באופן כללי, אתם יודעים שלכסף אין עבורי הרבה משמעות. אני מחפשת משהו אחר בחיים', ציינה מליניאק כי לו היו לה אמצעים לכך הייתה נשארית בפריז וממשיכה בלימודיה, 'אבל איני רוצה להיות לכם למעמסה. בחרתי לעזור למהפכה, והכרתי כך אלפי אנשים מפולין, מפלסטינה, מגרמניה ומצרפת המגיעים לעזור לספרד. גם אני עוזרת כמה שאפשר'.⁵⁹

56 מרות מליניאק, פריז, 10.10.1935.

57 רחל בונפיל, 'בין האישי לציבורי: עדותם הכתובה של מתנדבי ארץ־ישראל לבריגדות הבינלאומיות בספרד', בתוך: דונר ובונפיל, מכאן למדריד, עמ' 90–106; ריין ועופר, הופכים לבריגדיסטים, עמ' 94.

58 Rebecca Earle, 'Introduction: Letters, Writers and the Historian', in: Rebecca Earle (ed.), *Epistolary Selves: Letters and Letter-Writers, 1600–1945*, London and New York 1999, pp. 1–12

59 מרות מליניאק, ברצלונה, 2.12.1936.

מליניאק נשארה בברצלונה בשנתיים הבאות. מכתביה אינם חושפים פרטים על עבודתה בחודשיה הראשונים בספרד, אך לדברי בני משפחתה עיקר עיסוקה היה בתמיכה וסיוע לאוכלוסייה האזרחית. בקיץ 1937 החלה לעבוד בתעשיית הנשק של קטלוניה.⁶⁰ המגזר התעשייתי המפותח של קטלוניה לא ייצר אמצעי לחימה עד לפרוץ מלחמת האזרחים, והסבת התעשייה לייצור נשק ותחמושת החלה לאחר הקולקטיביזציה של המפעלים שם באוקטובר 1936, ביוזמת ארגוני העובדים ובראשם ה־CNT (הקונפדרציה הלאומית של העבודה – Confederación Nacional del Trabajo). תוך זמן קצר הקימה הז'נרליטאט (Generalitat), הממשלה האוטונומית של קטלוניה, ועדה מיוחדת לניהול תעשיית המלחמה, ובאוקטובר 1937 כבר פעלו תחתיה כ־500 מפעלים וסדנאות לייצור נשק ותחמושת שהעסיקו עשרות אלפי עובדים.⁶¹ אך למרות ממדיה, באותה תקופה כבר החל תהליך הריסון והצמצום של תעשיית המלחמה הקטלונית. בראשית מאי 1937 התפתחו המתחים בין הפלגים הרפובליקניים השונים בברצלונה לעימותים וקרבות רחוב, המכונים לעתים 'מלחמת האזרחים של ברצלונה'. המשבר הוביל לנפילת ממשלתו של פרנסיסקו לארגו קביירו (Largo Caballero) ולהקמת ממשלה קומוניסטית בראשות חואן נגרין (Negrín), שביקשה להשיב לממשלת הרפובליקה חלק מהסמכויות שאבדו לה מאז פרוץ המלחמה. משמעות הדבר הייתה, בין השאר, הקטנת סמכויותיה של הוועדה הקטלונית וצמצום פעילותה של תעשיית הנשק והתחמושת.⁶² העימותים במאי 1937 הסתיימו גם בדיכוי ורדיפה פוליטיים על ידי המפלגה הקומוניסטית של הפלגים הפוליטיים השמאליים המתחרים – האנרכיסטים וה־POUM הטרוצקיסטית. בספר מחווה לקטלוניה תיאר הסופר הבריטי ג'ורג' אורוול את העימותים הקשים שהתגלעו בברצלונה במאי 1937, וסיכם אותם כך: 'מי שהיה בברצלונה בימים ההם, ועוד חודשים לאחר מכן, לא ישכח את האווירה האיומה, תולדת הפחד, החשד, השנאה, העיתונים המצונזרים, בתי הכלא הדחוסים, התורים הארוכים למצרכי מזון וחבורות החמושים המשחרות לטרף'.⁶³ לעומת זאת, במכתבים שבידינו מליניאק כלל אינה מתייחסת לעימותים ולדיכוי הפוליטי בקטלוניה בחודשים אלה. במכתב המתוארך לדצמבר 1938, למשל, היא הביעה אופטימיות באשר להתפתחויות במלחמה, ותמיכה נלהבת בממשלת הז'נרליטאט וב־PSUC, המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת של קטלוניה (Partit Socialista Unificat de Catalunya).⁶⁴

60 מהנ"ל, 27.7.1937.
 61 Pelai Pagès i Blanch, *War and Revolution in Catalonia, 1936–1939*, trans. Patrick L. Gallagher, Leiden and Boston 2013, chap. 8 (להלן: מלחמה ומהפכה בקטלוניה).
 62 שם. על המלחמה שהתנהלה בין פלגי השמאל במהלך המלחמה, ראו: Burnett Bolloten, *The Spanish Civil War: Revolution and Counterrevolution*, Chapel Hill, NC. 1991, Part V; Stanley Payne, *The Spanish Civil War*, Cambridge 2012, chap. 16.
 63 ג'ורג' אורוול, *מחווה לקטלוניה*, תל אביב 2012, עמ' 124.
 64 PSUC, שהוקמה ביולי 1936 כאיחוד בין ארבע מפלגות סוציאליסטיות וקומוניסטיות, שילבה מראשיתה אידאולוגיה מרקסיסטית עם לאומיות קטלונית. היא שמרה על עצמאות יחסית מהקומינטרן בשנות

המלחמה לא קורית רק בחזית. יש גם חזית אחרת [...] לנין אמר שהתנהגות האוכלוסייה בעורף היא הבסיס לניצחון [...] אנחנו עובדים בשביל המלחמה, ומייצרים נשק ותחמושת בשביל המאבק האחרון נגד הפשיסטים שרוצחים נשים וילדים [...] יש לנו כבר בסיס, וההתקפה כנראה הצליחה בינתיים. לפעמים קשה לנו להאמין כמה התקדמנו. מי היה חושב לפני כמה חודשים שתהיה לנו ארמיה, צבא מאורגן הערוך לכל. התעשייה הצבאית התפתחה מאוד כאן בקטלוניה. יש לנו כאן ממשלה חזקה, ממשלה ששולטת בכל [...] יש לנו מפלגה שגדלה מיום ליום, המפלגה הסוציאליסטית המאוחדת של קטלוניה. האיחוד הוא דוגמה ליתר חלקי ספרד.⁶⁵

אך תיארוך המכתב מטעה, ומעיד על הדרך הארוכה שעבר בדרך ליעדו. למעשה זהו התאריך שבו שלחה אחותה של רות, פרנקה, את נוסח המכתב לאחיהן מרדכי, כשהיא מסבירה שמכתבים רבים אובדים בדרך, ולכן 'אני מעדיפה לכתוב אותו שוב ולשלוח לך'.⁶⁶ סביר להניח שהמכתב נשלח בקיץ 1938, בתחילת הקרב על נהר האברו (יולי-נובמבר 1938). קרב זה, הארוך ביותר במלחמה האזרחים, נפתח במתקפה רפובליקנית שהפתיעה את הכוחות הפרנקיסטים. מכתבה של מליניאק דומה בתוכנו ובסגנונו לתעמולה הרפובליקנית של התקופה, ובפרט לזו של ה-PSUC, ואינו מסגיר את הידרדרות התנאים והמורל בעורף הקטלוני בחודשים הבאים.⁶⁷ ייתכן שהיא כתבה אותו ממש בראשית הקרב על האברו והאמינה בכנות שהמתקפה עתידה להוביל לניצחון רפובליקני, אך ייתכן גם שנמנעה מלתאר את הידרדרות המצב בברצלונה כדי שלא להדאיג את משפחתה, או בשל חשש ממנגנוני הצנזורה והדיכוי הפוליטי שהתעצמו בקטלוניה בזמן הקרב.⁶⁸ מליניאק כתבה אמנם בפולנית וביידיש, אך למרות זאת ייתכן שהמורל הגבוה שהפגינה הושפע ממודעותה לפעילות הצנזורה ומחשש להיראות תבוסתנית במכתביה.

עד שהמכתב הגיע לפלסטונה השתנה המצב בספרד באופן דרמטי. עוד ביולי הסכימה ממשלת הרפובליקה להצעה בריטית להסגת המתנדבים הבינלאומיים מהמדינה, בספטמבר הודיע ראש הממשלה נגרין בנאום בחבר הלאומים על הסגת הכוחות. בנובמבר הסתיים

המלחמה הראשונות, אך הוכפפה בהדרגה למרותו ואימצה קו קומוניסטי ברור יותר בהמשך. על יחסי ה-PSUC, הקומוניסטרן והמפלגה הקומוניסטית של ספרד (Partido Comunista de España, PCE), ראו: Joseph Puigsech Farrás, 'El peso de la hoz y el martillo: La internacional comunista y el PCE frente al PSUC, 1936–1943', *Hispania*, No. 232 (2009), pp. 449–476

65 מרות מליניאק, מצוטט במכתב מפרנקה יגר למרדכי מליניאק, כרכור, 12.1938.

66 מפרנקה גבע-יגר למרדכי מליניאק, שם.

67 Ester Boquera Diago y Alfons Medina Cambrón, 'La evolución de la propaganda de la Generalitat de Cataluña durante la Guerra Civil: Jaume Miravittles y el Comisariado de Propaganda (1936–1939)', *Historia y comunicación social*, Vol. 25, No. 2 (2020), pp. 333–343

68 מלחמה ומהפכה בקטלוניה, עמ' 158–159.

הקרב על האברו בנסיגת כוחות הרפובליקה, וכעבור זמן קצר פתחו הלאומנים במתקפה על קטלוניה.⁶⁹

מליניאק יצאה מספרד בפברואר 1939, כחלק מאותו גל פליטים שבו עזבו גם ויינטראוב-בוטבינסקה ובירנבך-לויין. במכתב הבא, ששלחה באותו חודש, היא נמנעה מלפרט על מצבה, וציינה רק שחצתה את הגבול לצרפת, שהיא בריאה ושלמה וכי לעת עתה אינה יכולה למסור כתובת קבועה. המכתב, נשלח מהעיר בזייה (Béziers) שבדרום צרפת, שבפאתיה הוקם מתחם משולב ששימש כמחנה כליאה לפליטים מספרד וכבית חולים.⁷⁰ מאחר שהיא סבלה מבריאות לקויה לאורך מלחמת האזרחים, ייתכן שאושפזה בבית החולים או נכלאה במחנה. על כל פנים, תקופת מגוריה בצרפת לפני שנסעה לספרד והתמיכה הכספית שקיבלה ממשפחתה, סייעו לה להימנע מכליאה ממושכת. מכתבה הבא נשלח כבר מפריז, ביוני 1939. 'אני עוד הצלחתי, בזמן שאחרים לא הצליחו ונכלאו במחנות. ובדיוק עכשיו אני רוצה לסדר את זה בכל מחיר, כדי לא ליפול לשם בעצמי'. בהמשך היא הוסיפה, בפנייה ישירה לאחיה בֶּרַק (דב):

האם לדעתך ההקרבה שלי במשך שלוש שנים הייתה מתוך ציפייה לתגמול?
עליך לדעת שלא עשיתי זאת כדי לקבל פרס. עשיתי את זה כי זאת הייתה חובתי. אילו הרפובליקה הייתה מנצחת אני מבטיחה לך שלא היינו צריכים לבקש עזרה מאיש [...] הכל קרה אחרת, וזה הפסד לכולם [...] האם אתה יודע כמה אנשים זקוקים כעת לעזרה, כמה מהם פצועים קשה, חולים קשה? [...] ובאשר לירידים הפרטיים שלי, עלייך לדעת שמחציתם נספו שם [...] היתר נכלאו במחנה ריכוז והם מחוסרי כל.⁷¹

בזמן מלחמת העולם השנייה שהתה מליניאק במאסר כשנה והייתה מאושפזת בבית חולים כשנה נוספת. בתקופת מאסרה יצרה קשרים עם פעילים במחתרת מאקי (Maquis) הצרפתית, והצטרפה לפעילותה עד לסוף המלחמה. ב-1946 קיבל ישראל, אחיה, שהתגייס לצבא הבריטי והגיע עמו לאיטליה, מכתב מרב העיר רומא שבישר לו כי אחותו נמצאת בעיר. ישראל מצא אותה במועדון לחיילים יהודים ברומא: 'נכנסתי פנימה ונבהלתי', סיפר בשיחה עם קרוב משפחה. 'ראיתי רבע עוף (היא שקלה 35 ק"ג), צנומה, לא כמו אחותי שיצאה מהארץ ג'דה, גדולה ומלאה'. לאחר שהות של כשלושה שבועות בבית חולים ברומא הפליגה מליניאק

69 בעניין הקרב על נהר האברו ראו: אנטוני ביורר, *מלחמת האזרחים בספרד, 1936–1939*, תל אביב 2004, פרק 24.

70 Vincent Parello, 'Des camps de réfugiés espagnols de la guerre civile dans l'Hérault', *Mélanges de la Casa de Velázquez*, Vol. 41, No. 1 (2011), pp. 233–249

71 מרות מליניאק למשפחתה בפלסטינה"א", 16.6.1939.

לתל אביב.⁷² בארץ היא עבדה ככימאית בבית המהנדס בתל אביב, והתגוררה בבית הוריה עד לפטירתה ב־1971.

יעל גרזון – המוות הטראגי שהפך אותה למרטירית קומוניסטית

בפברואר 1941 פרסם קול העם, במסגרת שחורה ועל פני כל עמודו הראשון, מודעת אבל גדולה שהייתה גם מניפסט פוליטי, ושנפתחה במילים הבאות:

הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הפלשתינאית מודיע בצער רב על מותה הטראגי של החברה יעל גרזון, בגיל 27. החברה הנאמנה והמסורה, אחת הקומוניסטים הטובים בפלשתינה. החברה יעל היקרה מתה ב־9 בפברואר 1941 עקב הטרור האכזרי והרעת הרזים [regime] בבתי הסוהר האימפריאליסטיים בפלשתינה. החברה יעל היקרה נדרסה תחת המגף המסומר של הטרור האימפריאליסטי־ציוני, היא נפלה קרבן על המזבח הנעלה של המלחמה נגד משטר הדמים האימפריאליסטי ובעד עולם משוחרר לזוועות המלחמות, החורבן והשעבוד בעד עולם הסוציאליזם.⁷³

לקראת סוף המודעה נכתב: 'נרדפת ע"י המשטרה עזבה יעל ב־1936 את הארץ בדרכה לספרד לעזרת מלחמת העם הספרדי נגד הפאשיזם...'. קוראי הביטאון עשויים היו לקבל את הרושם המוטעה שגרזון השתתפה באורח פעיל בלוחמה בספרד.

כיוון שהייתה ילידת ארץ ישראל, שלטונות המנדט לא יכלו לגרש את גרזון מהארץ אך בהחלט יכלו לעודד את יציאתה.⁷⁴ היא אמנם לא הגיעה בסופו של דבר לשרות הקטל האיברי, אבל בזכות סיפור חייה הטראגי הפכה דווקא היא למיתוס מגייס בחוגי המפלגה הקומוניסטית הארץ־ישראלית ולימים המפלגה הקומוניסטית הישראלית, בכל הנוגע להתנדבות ולסולידריות הבינלאומית עם הרפובליקה הספרדית במאבקה נגד הפשיזם, ולמודל לחיקוי לצעירי המפלגה.⁷⁵ מסמכים שהעבירו אלינו קרובי משפחתה זורים אור על מהלך חייה.⁷⁶ גרזון נולדה בארץ ישראל ב־1913, ומגיל צעיר מאוד הצטרפה לפעילות של ארגונים קומוניסטיים. באחד במאי 1928, כשהיא כבת 14, ארגנה הפגנת ילדים ונוער שהייתה אחת מהפעילויות הראשונות של ארגון הילדים הקומוניסטי. התלמידים דרשו 'חוק לימודים

72 ישראל מליניאק בריאיון עם עידו סבן, תחילת שנות השמונים.

73 'יעל גרזון', קול העם, פברואר 1941.

74 שלטונות המנדט נקטו בטקטיקה דומה גם במקרה של פנחס חפץ, קומוניסט יליד הארץ ששחרורו מהכלא הותנה ב'עזיבה מרצון' של פלשתינה־א", ושהגיע לספרד. ראו: ריין, מחירן הכבד של הכרעות אישיות.

75 על האופן שבו הנכיחה המפלגה הקומוניסטית בישראל את מלחמת האזרחים הספרדית והנציחה אותה, ראו: Amir Locker-Biletzki, 'War and Memory: The Israeli Communist Commemoration of the Spanish Civil War, 1936–1986', *Israel Studies*, Vol. 31, No. 2 (2016), pp. 61–79

76 אנו מודים לעידו דביר על שהעביר לנו העתק של זיכרונות סבן, אחיה של יעל, ועל סיועו באיתור מקורות נוספים.

חובה וחינם לילדי הארץ' והביעו תמיכה במוריהם ששבתו באותה עת משום שלא קיבלו משכורת מהסוכנות.⁷⁷ לאה טרכטמן-פלחן הייתה בת גילה של גרוזון וגם היא הצטרפה כנערה למפלגה הקומוניסטית שפעלה במחתרת והשתתפה באותה הפגנת צעירים:

כל בתי הספר של היישוב היהודי בארץ, חוץ מאליאנס, כמובן, היו סגורים עקב שביתת המורים, שכבר כמה חודשים לא קיבלו משכורת. והנה אנחנו התלמידות, בהשפעת הקומוניסטים, מתכוננות לצאת להפגנה. בביתה של ריבה, שעדיין הייתה איתנו, מכינים את הפלקטים והכרזות, על בד לבן מתוח, בעזרת לוחיות משני הצדדים ומקלות לאחיזה, נכתבו הסיסמאות באותיות דפוס גדולות וברורות. הסיסמה העיקרית הייתה: 'אנחנו רוצים ללמוד!'; אבל היו גם סיסמאות אחרות שהדגישו שבתי הספר צריכים להיות ממשלתיים ולא הסוכנות צריכה להחזיק בהם. ביום הראשון להפגנה, כשיצאנו עם הפלקטים הגדולים הללו, הצטרפו אלינו כל תלמידי תל אביב. צעדנו ברחוב אלנבי ומשני הצדדים ליווה אותנו קהל רב. המורים השובתים ניגשו ואמרו לנו: 'כל הכבוד לכם. לכו אל בניין הסוכנות'.⁷⁸

מהר מאוד התברר שהיזומה לארגון ההפגנה יצאה מהחוגים הקומוניסטיים, והתמיכה בתלמידים נגוזה. 'כשיצאנו למחרת, ההפגנה שלנו כבר לא הייתה פופולרית. ראשית כל הפנו לנו עורף המורים שתמכו בנו יום לפני כן'.⁷⁹

לדברי אחיה יוסף, שהיה צעיר ממנה בשמונה שנים, יעל למדה בבית הספר תל נורדאו עד כיתה ח' והתחילה ללמוד בגימנסיה נורדיה. היא הייתה חניכה בתנועת הצופים. 'התברר מאוחר יותר שהמדריך שלה היה קומוניסט והצליח לגייס את כל הקבוצה שלו למפלגה הקומוניסטית'. במהרה היא השתלבה בארגון הנוער הקומוניסטי והפכה למזכירת סניף תל אביב שלו. ב-1929 השתתפה במחאות נגד משטרת המנדט, שסירבה למסור את גופתה של חברת המפלגה שמתה בבית הסוהר בירושלים. כעבור שנתיים הועמדה לדין, כנראה לראשונה, עם עוד ארבע פעילות קומוניסטיות, בשל 'השתייכות לאגודה בלתי לגאלית' בעקבות השתתפותן באספה חשאית בנווה שאנן בתל אביב.⁸⁰ אחת מהפעילות שנאסרה עמה וישבה אתה בכלא הייתה לאה טרכטמן. גורלה של טרכטמן לא שפר עליה: היא הייתה ילידת אוקראינה, ונגזר עליה גירוש לבריה"מ אף שטרם מלאו לה 18.

77 יעל גרוזון (18 שנה למותה הטראגי), קול העם, 8.2.1957; רות לוביץ', בחרתי לחיות במאבק, תל אביב 1985 (להלן: לוביץ', בחרתי לחיות במאבק), עמ' 209-210.

78 לאה טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה למוסקבה: זכרונות ילדות, תל אביב 1989 (להלן: טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה למוסקבה), עמ' 57.

79 שם, עמ' 58.

80 'משפט קומוניסטיות', הארץ, 13.8.1931.

יעל ה'קטנה' [גרזון] וחנה קנו לי ארנק עור צבוע אדום, שמיד צבע את ידי. יעל המנוחה ניסתה לשנות את אוירת ה'אבל' [בשל הגירוש הקרוב] והתבדחה: 'את רואה איזו מתנה קנינו לך? אינך נזקקת לשום מסמך. מיד יראו לפי צבע ידייך שאת שייכת לאדומים'. יעל ה'קטנה' הידירה טובת הלב, האינטליגנטית מכולנו. היא קראה הכול וידעה הכול, גם ספרות וגם פוליטיקה. לשמחת החיים שלה לא היה קץ, תמיד עם חיוך על פניה.⁸¹

בקיץ 1935 ארגנה גרזון הפגנות ואספות תמיכה ב־15 אסירים קומוניסטים, ששבתו רעב בכלא כי לא קיבלו זכויות של אסירים פוליטיים ותנאי מאסרם היו כשל אסירים פליליים.⁸² מאות רבות של קומוניסטים נאסרו באותן שנים, וחקירותיהם לוו באלימות קשה. לא אחד ולא שניים מתו בכלא בשל התנאים הקשים והיעדר טיפול רפואי. בגין פעולת סולידריות זו נאסרה גרזון, ועם כניסתה לכלא מיהרה להצטרף לשובתי הרעב.⁸³ בתשעה באוגוסט 1936 דיווח הארץ על לכידתה על שפת הים של גרזון, 'קומוניסטית ידועה, שנידונה כמה פעמים למאסר. המשטרה חיפשה אותה במשך כל ימי המאורעות, אך לא הצליחה למצוא אותה'.⁸⁴ גרזון חיה במאבק מתמיד. היא גורשה מבית הספר שבו למדה, וגם בתי ספר אחרים נסגרו בפניה. רות לוביץ', שהצטרפה בשנת 1931 למפלגה הקומוניסטית ונשארה חברה בה עד למותה ב־2010, כתבה בזיכרונותיה ש'גם בבית הוריה נאלצה גרזון להיאבק לדרכה הקשה והמסוכנת'.⁸⁵ ואכן, לדברי אחיה יוסף,

'[יעל] המשיכה להיות במפלגה למורת רוחם של ההורים שלי (אני הייתי ילד ולא מעורב בנושא זה), ב־1932 או 1933 נאסרה שוב וישבה תקופה נוספת בבית לחם. עם שחרורה עזבה גם את ביתנו וגרה בחדר שכור בעיר. עבדה כעוזרת בית אצל משפחה אמידה בתל אביב. היא חיה תוך התחמקות ממפגש עם המשטרה שהמשיכה לרדוף קומוניסטים'.⁸⁶

כמו עמיתיה למאבק הפוליטי והחברתי, גם יעל גרזון נכנסה ויצאה מבית הכלא לעיתים תכופות. עונשי המאסר שנגזרו עליה הצטברו לכארבע שנים. ב־1937 נתפסה שוב על ידי המשטרה הבריטית בעת שהייתה בבאר יעקב עם פעיל נוסף של הפק"פ, אפרים ווז'ק.⁸⁷ הם

81 טרכטמן-פלחן, מתל-אביב הקטנה למוסקבה, עמ' 79.
 82 'שביתת רעב של אסירים פוליטיים', דבר, 22.7.1935; 'שביתת הרעב של האסירים הפוליטיים בבית הסוהר בירושלים נמשכת', דאר היום, 23.7.1935.
 83 יעקב מרקוביץקי, 'המרדף אחר "האחים האדומים": הבולשת הבריטית והפק"פ (1921-1933)', עיונים בתקומת ישראל, 12 (2002), עמ' 289-303.
 84 'נאסרה קומוניסטית', הארץ, 9.8.1936.
 85 לוביץ', בחרתי לחיות במאבק, עמ' 210.
 86 ספר הזיכרונות שכתב יוסף, אחיה של יעל גרזון, עמ' 12-13. אנו מודים לעידו דביר על שחלק איתנו את יומנו של סבו.
 87 'קומוניסטים יהודים מהנים את הקהל הערבי ברמלה', דבר, 27.1.1937. לזיכרונותיו של ווז'ק ראו:

הוא שמו באחזקת פרסומים קומוניסטים וחברות באגודה בלתי חוקית, והיא נדונה למאסר של שבועיים ולמתן ערבות של 25 לא"י להימנעות מפעילות בלתי חוקית. גרוזן, שקצה ברדיפות המשטרה הבריטית, רצתה עכשיו לצאת את ארץ ישראל. סיפר אחיה:

לאחותי היה חבר קומוניסט, משה הלוי היה שמו. משה שהתחמק כנראה מהמשטרה, נסע כמתנדב לספרד להילחם נגד המשטר של פרנקו (נדמה לי שזה היה ב-1937). הוא נפצע במלחמה זו ועבר לצרפת למחנה הבראה. בינתיים יעל השתחררה מבית הכלא והחליטה לנסוע לפריז כדי להיות קרובה לחבר שלה. השלטונות שרצו להיפטר מכל מי שניתן, אפשרו לה לצאת מהארץ ולנסוע לפריז. בפריז היא נפגשה עם החבר וחיו שם ביחד.⁸⁸

במקום אחר בזיכרונותיו תיאר זאת יוסף במילים הבאות: 'ב-1937 עשתה דיל עם המשטרה (שהייתה מעוניינת שתעזוב את הארץ) ואז נסעה לפריס ונפגשה שם עם חבר שלה'. היא נשארה לצידו של הלוי ובאותה תקופה הצטרפה לפעילות המפלגה הקומוניסטית הצרפתית. לפי גרסתו של ההיסטוריון שמואל דותן, גרוזן ביקשה לעזוב את הארץ 'לאחר שננטשה על ידי בן זוגה הערבי, שהצטרף לחבורות המורדים'.⁸⁹

בין אם גרסה זו היא הנכונה, או אחרת, או אולי שתיהן גם יחד, החלטתה של גרוזן לעזוב היא משמעותית מבחינת בדיקת מכלול המניעים שדחפו צעירים וצעירות בני הזמן לקבל את ההחלטה הרת הגורל לעזוב את ארצם ולסכן את חייהם. יעל גרוזן כנראה לא יצאה מהארץ רק מתוך סולידריות עם הרפובליקה ומעמד הפועלים הספרדי, אלא גם כדי לטפל במשה הלוי. בניסוח ציני יותר אפשר היה לומר שהיא נסעה בשביל בחור. אין זה גורע ממחויבותה האידיאולוגית קומוניסטית, אבל הכרעתה כאן הונעה מקשר בין-אישי לא פחות מאשר מסולידריות בינלאומית. ארבע הדמויות שבהן דן מאמר זה היו קומוניסטיות, יהודיות ונשים, בסדר זה או אחר, ולכל אחד ממרכיבי הזהות שלהן היה משקל רב או פחות בהתאם לנסיבות המשתנות של הזמן והמקום.

88 Ephraïm Wuzek, *Combattants juifs dans la guerre d'Espagne la compagnie Botwin*, Paris 2013 הפרשה הזו אינה ברורה. לפי מידע שבידינו היה הלוי, פועל בניין יליד ירושלים, פעיל קומוניסטי שהשתתף בהפגנות ומחאות רבות. באחת מהן, שהתקיימה בירושלים ב-1935, הוא נורה על ידי שוטר בריטי ונפצע ברגלו. ב-1937 יצא להילחם בספרד, נפל בשבי הלאומנים ונכלא במנזר שהוסב לבית כלא ליד העיר בורגוס, שם נפטר ממחלה. ראו: עופר אדרת, 'כך הגיע פועל בניין ירושלמי שלחם במלחמת האזרחים בספרד לקבר אחים במנזר', הארץ, 5.10.2018.

89 דותן, אדומים, עמ' 568. בשהותה בפריז עמדה גרוזן בקשר מכתבים עם לאה טרכטמן שגורשה לבריה"מ. כשהאחרונה החליטה ללמוד במכון הפדגוגי של מוסקבה כתבה לה גרוזן שבמקומה 'הייתה לומדת במכון טכני ומשתלמת כמהנדסת כדי להשתתף בתיעוש החברה הסוציאליסטית בברית-המועצות'. טרכטמן-פלאחן, מתל-אביב הקטנה למוסקבה, עמ' 79.

בתום מלחמת האזרחים הספרדית ולאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה, שבה יעל גרזון ארצה. לדברי אחיה, 'השלטונות בצרפת גרשו זרים רבים ויעל נאלצה לעזוב את פריז ולחזור לארץ [...] החבר שלה שהיה אזרח פולני גורש גם הוא לצפון אפריקה למחנה מעצר שם. לא היה קשר איתו רק שמעתי מאוחר יותר שהוא גורש לפולניה'. הבולשת הבריטית (Criminal Investigation Department, CID) הזהירה אותה שחידוש פעילותה הפוליטית יוביל למאסרה, ואכן כך היה. ערב אחד באוגוסט 1940 היא יצאה מאספה חשאית של הפק"פ כשהלל לויין, שוטר במשטרה הבריטית, עוקב אחריה ואחר אחד מחבריה. הידיד הצליח להימלט אבל היא נעצרה.⁹⁰ וכך, חודשים ספורים אחרי חזרתה ארצה שבה גרזון ונכלאה בבית הסוהר בבית לחם, שם חלתה בדלקת ריאות ומצבה הבריאותי התדרדר במהירות בשל ההזנחה והתנאים הקשים ששררו במתקן. רק כשהוחמר מצבה העבירו אותה השלטונות לבית החולים הממשלתי בירושלים. משהתברר שמצבה נואש אפשרו הבריטים בתחילת פברואר 1941 לשחררה בערבות והוריה העבירו אותה לבית החולים הדסה, שם נפטרה בתוך שעות ספורות כששוטרים משגיחים על מיטתה.⁹¹ אחיה יוסף סיפר:

המשטרה המשיכה לרדוף בארץ את הקומוניסטים והגיעו גם ליעל (הם הביאו איתם כרוזים קומוניסטים ותוך חיפוש בבית אמרו שמצאו כרוזים אלה בחיפוש) ואחרי כמה חודשים של חופש יעל נאסרה שוב. בבית הסוהר בבית לחם היא חלתה בדלקת ריאות ובאותן השנים עדיין לא היה טיפול באנטיביוטיקה ומצבה היה רע. מבית הסוהר העבירו אותה לבית החולים הממשלתי בירושלים וכשמצבה התדרדר, שחררו אותה מהמאסר ואמא שלי העבירה אותה לבית החולים הדסה בירושלים. בבית החולים ניסו לתת לה חמצן אך זה לא הועיל ובפברואר 1941 היא נפטרה בהדסה [...] גם אבא שלי הוזעק לירושלים והורי העבירו אותה בארון מתים לתל אביב לביתנו.⁹²

למחרת, ב־6 בפברואר, הובאה גרזון לקבורה בבית העלמין שבנחלת יצחק. גורלה המר עלה שוב בבית המשפט לאחר קום המדינה, כשהוחלט לחקור מחדש את פרשת היעלמו של סיומה מירוניאנסקי. ב־1941 נלקח מירוניאנסקי, מזכיר סניף תל אביב של המפלגה הקומוניסטית ופעיל אנטיפאש שכינויו המחתרתי היה 'אריה', למטה משטרת המנדט לחקירה, ומאז נעלמו עקבותיו. לפי החשד, הוא הוכה למוות על ידי השוטרים וגופתו הוסתרה או הושלכה לים. ב־1948 החליט היועץ המשפטי לממשלה, יעקב שמשון שפירא, להקים ועדת

90 'נאשמת בקומוניזם', הארץ, 13.8.1940; כרמית גיא, חלום ושבר: סיפורם של הקומוניסטים העבריים, 1949–1949, ירושלים 2019, עמ' 47. יתכן שבהתייחסותה למאסר של גרזון באוגוסט 1940 מבלבלת גיא את הפרטים עם מאסרה באוגוסט 1936.

91 לפי גרסתה של תמר גוז'נסקי גרזון מתה במאסר. ראו: תמר גוז'נסקי, קום התנערה! אליהו (אליושה) גוז'נסקי – כתביו ועליו, חיפה 2009, עמ' 479.

92 ספר הזיכרונות שכתב יוסף, אחיה של יעל גרזון, עמ' 12–13.

חקירה לבירוור הפרשה. במהלך החקירה הפומבית נשמעו עדויות על רדיפת קומוניסטים על ידי משטרת המנדט תוך שימוש באלימות קיצונית, ועל כך שמירוניאנסקי נחקר על ידי הקצין יצחק שטיינברג. לדברי אחד העדים,

שטיינברג בדרך כלל התייחס בשנאה לאסירים ועצירים הקומוניסטיים. הייתה צעירה בשם יעל גרזון שנאסרה ונשלחה לבית לחם כחשודה בקומוניזם. היא חלתה במחנה המעצר ואמה הזקנה שבאה לבולשת לבקש רשות ביקור התלוננה כי שטיינברג מגרש אותה ואינו נותן לה את הרישיון המבוקש.⁹³

יוסף גרזון סיים את זיכרונותיו, הכתובים בכתב ידו, במידה של מרירות, באומרו ביושב: 'ביוני 1941 היה הסכם בין היטלר ורוסיה על שלום ביניהם והמפלגה הקומוניסטית בארץ הפכה למפלגה חוקית וכל העצורים הקומוניסטים בבתי הכלא שוחררו'.⁹⁴ ליעל היה זה כבר מאוחר מדי.

סיכום: מחיר אישי גבוה

מלחמת האזרחים הספרדית הציתה את דמיונם של רבים ברחבי העולם, וכ-35 אלף מתנדבים יצאו לשדות הקרב בחצי האי האיברי. גם אם לא פעם ביקשו המתנדבים לברוח מהחיים בבית, כל אחד מהם הכריע אישית על היציאה לספרד בידיעה שהוא עלול לשלם מחיר אישי כבד על בחירתו ואף לאבד את חייו. למרות שהבריגדות הבינלאומיות שירתו את האינטרסים של התנועה הקומוניסטית הבינלאומית, רוב המתנדבים לא היו מכשיר של מדיניות חוץ של משלה זו או אחרת. בניגוד לשכירי חרב, הם לא חיפשו רווח חומרי כלשהו. מדינות האם שאותן עזבו הגיבו באופן שונה על יציאתם לספרד, ובדרך כלל הציבו מכשולים בדרך. רשתות בינלאומיות סייעו למתנדבים לעקוף ניסיונות של ממשלות שונות למנוע מהם להגיע לספרד. במקרה של ארץ ישראל, לא רק ששלטונות המנדט לא מנעו את יציאתם, אלא שהם אף עודדו פעילים קומוניסטים שישבו בבתי הכלא לצאת למלחמה על האידיאלים שלהם, אבל מצדו השני של הים התיכון. גם קבלתם של המתנדבים שהצליחו לחזור לארץ שממנה יצאו הייתה שונה בכל מדינה, כמו גם פרקטיקות ההנצחה של מתנדבי הבריגדות הבינלאומיות בתקופה שלאחר תבוסת הפשיזם ותום מלחמת העולם השנייה.⁹⁵

93 'אלמנת מירוניאנסקי מעידה בחקירה', מעריב, 7.12.1948.

94 הערה זו מתייחסת להסכם שנחתם בין הממלכה המאוחדת לברית המועצות ביולי 1941, בעקבות הפלישה הנאצית לשטחי האחרונה כחודש לפני כן. נראה שיוסף לא התכוון בדבריו להסכם שאפשר לגליזציה של הפק"פ להיטלר, אלא לצ'רצ'יל.

95 Jacob Todd Bernhardt, *Anti-Fascism, Anti-Communism, and Memorial Cultures: A Global Study of International Brigade Veterans*, M.A. thesis, Boise State University 2021; Josie McLellan, *Memory in East Germany: Remembering the International Brigades, 1945–1989*, Oxford 2004; Raanan Rein, 'A Belated Inclusion: Jewish Volunteers in the Spanish Civil War and Their Place in the Israeli National Narrative', *Israel Studies*, Vol. 17, No. 1 (2012), pp. 24–49

כמה מחקרים בולטים מהשנים האחרונות ניסו להשיב על השאלות 'מדוע נשים נלחמות, איך נשים נלחמות, וכיצד נשים יכולות להביא לסיום לחימה'.⁹⁶ במחקר שבחן מקרים עכשוויים יותר של השתתפות נשים במלחמות אזרחים ובארגונים חמושים, טענו ג'סיקה טריסקו-דארדן ועמיתותיה שבעוד שאידיאולוגיה משפיעה על הכרעתם של ארגוני מורדים בשאלה אם לגייס נשים לשורותיהם, בעבור הנשים המגויסות האידיאולוגיה של הארגון משחקת תפקיד שולי יחסית למניעים אחרים, כמו ביטחון אישי ושייכות.⁹⁷ בחינת חייהן של ארבע המתנדבות שיצאו מפלסטין-א"י לספרד מוכיחה שלמרות ההבדלים המשמעותיים בסיפוריהן – סולידריות בינלאומית הייתה מניע חשוב של ארבעתן. לטענת חוקר מדעי המדינה ריד ווד, גיוס נשים לוחמות רווח יותר בארגונים מרקסיסטיים או בעלי אידיאולוגיה שמאלית אחרת. נראה כי הפוליטיקה של חמלה ואמפתיה שיחקה תפקיד חשוב לא פחות ממחויבות אידיאולוגית אצל ארבע הנשים שבחנו כאן.⁹⁸

מחקרים אחרים הצביעו על זהות מגדרית כמניע מרכזי של מתנדבים בינלאומיים במלחמות זרות בכלל, ובמלחמת האזרחים הספרדית בפרט.⁹⁹ הבחירה להתגייס ולשאת נשק עשויה לאשש את גבריותם של המתנדבים, וניתן לראות בה חלק מחיפוש רחב אחר משמעות וכינון זהות אישית. לעומת זאת כשמדובר בנשים, הזיקה בין התנדבות למלחמה לבין אישוש הזהות המגדרית היא ישירה וברורה הרבה פחות. גם אם יש דמיון רב בין המניעים שהובילו גברים ונשים להתנדב לצד כוחות הרפובליקה במלחמת האזרחים בספרד, הבדלים מגדריים השפיעו במידה רבה על עצם יכולתם להתגייס, על התפקידים ששירתו בהם ועל האופן שבו חוו את המלחמה. במקורות על חייהן של דורה בירנבך-לויין, אדלה ויינטראוב-בוטבינסקה ורות מליניאק אין התייחסות משמעותית לסוגיות של זהות מגדרית. הם גם אינם מוסרים מידע על מפגשן של המתנדבות עם מציאות חייהן של נשות הרפובליקה, או על השפעתו על המודעות המגדרית שלהן. עם זאת, שתיים מהן שירתו כאחיות – תפקיד שנטען במשמעות חברתית ופוליטית בשנות השלושים, ובייחוד לאחר פרוץ מלחמת האזרחים.¹⁰⁰ רות מליניאק שירתה בעורף ואילו יעל גרזון, כמו רבות אחרות, נשארה בפריז וטיפלה שם בכן זוגה שנפצע במלחמה בספרד.

Jessica Trisko Darden, Alexis Henshaw and Ora Szekely, *Insurgent Women: Female Combatants in Civil Wars*, Washington D.C. 2019, p. 1

שם, עמ' 1, 65.

98 Reed M. Wood, *Female Fighters: Why Rebel Groups Recruit Women for War*, New York 2019 מחקר על נשים יוגוסלביות שהתנדבו במלחמת האזרחים הספרדית העלה טיעונים דומים. ראו: לסניק ווידמר הורבט, **המתנדבות הספרדיות**.

99 Nir Arieli, *From Byron to Bin Laden: A History of Foreign War Volunteers*, Cambridge, MA. 2017, pp. 86–88; Justin Byrne, 'Porque allí fue donde dimos nuestra hombría: género y compromiso en los hombres de la Brigada Abraham Lincoln', *Historia, trabajo y sociedad*, No. 6 (2015), pp. 103–121

100 דולורס מרטין מורונו וחבייר אורדונייס רודריגס הצביעו על עבודת הסיעוד כמסגרת להשתתפות

הנשים שהתגייסו לבריגדות הבינלאומיות היו בדרך כלל צעירות, משכילות, אידיאליסטיות והרפתקניות, שביקשו ליצור עולם טוב וצודק יותר. למרות גילן הצעיר – שלוש מהארבע שסקרנו כאן היו בשנות העשרים המוקדמות לחייהן כשפרצה המלחמה בספרד – היה להן כבר ניסיון בפעילות פוליטית, ולא פעם הן נרדפו על ידי השלטונות בארצות מוצאן לפני שיצאו לחצי האי האיברי. לרובן לא היו ילדים ביציאתן. רבות מהן שימשו בתפקידים תומכי לחימה, בשירות הרפואה של הבריגדות הבינלאומיות או כמתורגמניות. החלטתן של בירנבך-לויין, ויינטראוב-בוטבינסקה, מליניאק וגרזון לקשור את חייהן במלחמת האזרחים הספרדית הושפעה ממערכת רחבה של קשרים ומחויבויות. ארבעתן בחרו לעזוב את משפחותיהן ואת חייהן בארץ, במהלך שסייע להן לכוונן ולהגדיר זהות עצמית מובחנת. בה בעת, המקורות על חייהן מצביעים על חיפוש מקביל אחר תחושת שייכות, שאותה הן מצאו בהתגייסות למאבק בפשיזם ובקשרים הבין-אישיים. בוטבינסקה יצאה לספרד בעידודם של אחותה וגיסה; מליניאק כתבה לבני משפחתה בארץ לאורך שנות המלחמה, והקדישה חלק ניכר ממכתביה להסברת המניעים שהביאו אותה להתגייס למאבק בפשיזם; גרזון, שנדחקה מהארץ בשל פעילותה בפק"פ, בחרה להתאחד עם בן זוגה בצרפת ולהמשיך שם את פעילותה הפוליטית; ואילו בירנבך-לויין סיפרה בזיכרונותיה על הקשרים שיצרה כמתנדבת זרה במלחמת האזרחים.

כשליש ממתנדבי הבריגדות הבינלאומיות סיימו את חייהם בספרד, בשדות הקרב של מדריד, גוודלחרה, ברונטה, טרואל ונהר האברו. זה לא היה המקרה של בירנבך-לויין, ויינטראוב-בוטבינסקה, מליניאק או גרזון, אבל המחיר האישי שהן שילמו אחרי יציאתן לוחמי הבריגדות מספרד היה כבד מאוד. בירנבך-לויין ווינטראוב-בוטבינסקה נחשדו, בשל מוצאן היהודי, בנאמנות לא-מלאה למשטר הקומוניסטי בפולין. מליניאק הטלתה בין בתי חולים ובתי כלא במהלך מלחמת העולם השנייה, ואילו גרזון, שלא הגיעה לספרד, שבה לארץ ישראל אבל סיימה את חייה באורח טרגי בגיל צעיר מאוד. במודעת האבל לזכרה של גרזון בקול העם נכתב, ברטוריקה הנמלצת האופיינית לזמן ולתנועה:

על יעל הקטנה כי נקרעה ביד דמים שפלה משורותינו, על יעל היקרה כי נגזלה מאתנו בדמי ימיה, תתאבל המפלגה, יתאבל הקומסומול, יתאבלו הפיונרים, יתאבל הנוער העובד והלומד [...], יתאבל כל פועל בעל הכרה וכל פועלת המנוצלת ומשועבדת כאן, אשר אותם עודדה ועוררה במלחמתם המעמדית, אשר שמעו את שמעה ודבר הקרבתה העצמית הפרוליטרית.¹⁰¹

פוליטית לגיטימית של נשים משני צדי המתרס במלחמת האזרחים, ועל האופנים שבהם שימש המקצוע את הפלגים האידיאולוגיים השונים בספרד ליצירה ועיצוב של זהויות נשיות ששיקפו את תפיסת עולמם.

Martín Moruno and Ordóñez Rodríguez, op. Cit.

101 'יעל גרזון', קול העם, פברואר 1941.

אין פלא שבשנות החמישים והשישים העלתה ברית הנוער הקומוניסטי הישראלי (בנק"י) על נס את מאבקה והקרבתה של יעל גרזון, ואף קראה למועדון הארגון על שמה של הפעילה הקומוניסטית שתמכה במאבק הרפובליקה הספרדית אף שלא הצליחה להגיע לספרד עצמה.